

עיונים בתולדות יהודי עֶרָאק

במאה העשירית

משה גיל

א. אנשי הכספים היהודים

שכבה חשובה בקרב יהודי עֶרָאק במאה העשירית היו אנשי הכספים. אלה היו מומחים למטבעות, לזיהוי הרכבם, לקביעת ההרכב המתכתי שלהם ולהערכת שוויים ביחס למטבעות אחרים. מבחינה מספרית בוודאי לא היה לאנשי כספים אלה משקל רב בקרב האוכלוסיה היהודית, ובאותן תקופות שבהן יש לנו עליהם ידיעות של ממש נראה שמדובר על משפחות אחדות בלבד. ידיעות ממשיות יש לנו בעיקר על אנשי כספים יהודים שפעלו בחצי השני של המאה התשיעית ובחצי הראשון של המאה העשירית. מוקד פעילותם היה בבגדאד, אבל הם פעלו גם באזורים אחרים של עֶרָאק. חוקרים מודרניים נוהגים לקרוא להם הבנקאים היהודים, ואולם יטעה מי שיחשוב שהיה דמיון רב בין תנאי פעילותם ומהותה של פעילות זו ושיטותיה ובין הבנקים המודרניים. קיים אמנם מוקד עיקרי משותף בין שני סוגי הבנקאים אשר מרחק של דורות רבים מפריד ביניהם, והוא כמובן העיסוק בכספים, בגבייתם, בתשלומים, בהחלפת כספים ובמתן אשראי. אנשי כספים אלה, שבהם אעסוק בדיון זה, הרשימו בלי ספק את כותבי העתים המוסלמים, שחרגו לגביהם ממנהגם המצער שלא להזכיר בני חסות במאורעות שאותם רשמו. בלי ספק, ההיקף המרשים של עושרם ושל פעילותם, וכן מעורבותם בענייני הכספים של המדינה המוסלמית וממילא במאורעות מרכזיים בתחום המדיניות הפנימית ובמאבקי הכוח שהתרחשו בבגדאד באותם הזמנים, הם שגרמו להריגה זו של כותבי העתים. מעורבותם ומעמדם בקרב הציבור היהודי גרמו ששם ייזכר גם בכמה מאותם מקורות היסטוריים יהודיים מעטים העומדים לרשותנו מאותה תקופה.

במאמר שפרסם ב־1931, ביקש המזרחן הצרפתי מאסיניון להוכיח, שאפשר למצוא בתקופה העֶבְאִסִית את שורשיה של מערכת הבנקאות הבינלאומית, אשר כידוע, גם בדורות המאוחרים יותר היתה בה ליהודים השפעה רבה. מאחר שהוא לא היה כנראה מאוהבי ישראל המובהקים, השתדל מאסיניון במאוד מאוד להבליט את הקשר המיוחד בין עסקי הכספים של אותם יהודים לבין הצדדים השלייליים בענייניו של הממלכה המוסלמית, ובעיקר סחר העבדים ושוד העולים לרגל למכה, אף־על־פי שבמקורות

התקופה אין לגלות שמץ מקשר שכזה. מאידך גיסא, היה בעבודתו ניסיון ראשון לרכז את המידע שמתוך המקורות הערביים על אנשי הכספים היהודים, ולתאר את הצדדים השונים של פעילותם: קבלת פיקדונות, כגון פיקדונות של הווזיר, שכספים היו מגיעים אליו דרך 'דיואן אלמֶצְאֶרְאֵת', כלומר המשרד הממונה על ההפקעות; פיקדונות של סוחרים, וכן הלוואות לשלטון תמורת מסירת הזכות לגבות את המסים. אנשי כספים אלה היו משתפים יהודים נוספים שיהיו ערבים לסכומים הגדולים, שלדעת מאסיניון היו מושקעים, כאמור, בעיקר במסעות צבאיים להשגת עבדים באפריקה, במעשי ספסרות גדולי ממדים, בארגון שיירות קבועות בין הערים דרך המדבריות, במסעות ימיים ובסחר (לדבריו: עם הראד'אנים). ליהודים אלה היו הכנסות גדולות מעסקי חלפנות, כי השער בין שתי המתכות, זהב וכסף, לא היה קבוע והוא נע בין 1:10 ל-1:25; לדעתו, במזרח היה רווח יותר השימוש בכסף, והזהב היה מהלך יותר במערב (אוזרים שהיו שייכים לביזנטיון בעבר). בהמשך הוא מוסיף ומתאר כיצד עבר המוקד של פעילות זו מבגדאד מערבה - לקהיר, לקורדובה, ובהמשך (במאה השנים־עשרה) לארצות הנוצרות. הווזירים היו מעוניינים להפקיד את כספם אצל יהודים אלה, כי היו משלשלים לכיסם את מחצית הרווח שהיה מתקבל מהשימוש בכספים המושקעים. האמון של השלטון המוסלמי בהם יש לו הסבר גם בעובדה שלא היה מקום לחשוד שהם משתפים פעולה עם אחת המדינות הנוצריות.

העיסוק בכספים התפתח ככל הנראה מתוך ההתמחות במלאכות הצורפות, כלומר עיבוד המתכות היקרות; הצורפות היתה מקצוע יהודי מובהק ונראה שהיהודים שלטו בענף כלכלי זה; מכאן נדרש אך צעד קטן נוסף כדי לעבור לחלפנות, שחייבה, כאמור, מומחיות בהכרת המתכות, ומכאן לעיסוק נרחב בכספים ובעסקי אשראי. האיסור החמור על המוסלמים לקבל ריבית הוא שגרם במידה מסוימת להתמחות היהודים בענף זה, אף־על־פי שג'אחֶט כבר כתב (בחצי הראשון של המאה התשיעית), שדווקא המוסלמים (הלא־ערבים שביניהם) הם העוסקים בענייני ריבית, במסווה של מכירות על תנאי. גם טביעת המטבעות היתה מקצוע יהודי מובהק. דְרֶהֶמִים שטבע עֶבְיִדְאֵלֶה אבן יֵאֵד בשנת 56, היא 675, בבצרה, נושאים כתובת עברית. את ניהולה של אחת המטבעות המוסלמיות הראשונות, שהיתה בואֶסֶט, מסר אלֶחְגֶ'אג' אבן יוֹסֶף ליהודי ושמו סֶמֶר. על בני משפחה יהודית בבגדאד נאמר, שהם היו היחידים שידעו את סוד ייצורם של דפי אבץ (אלֶרְצֶאץ אֶלְאֶבֶן־זֶקֶ - עופרת לבנה) ושל דפי הזהב הנקראים 'מי הזהב'. אותם יהודים היו שומרים בקפדנות על סודם ולא היו מלמדים אותו לאיש זולתם; וזה אחד מפלאי העולם ושיא הכימיה (אֶפְּרָר אלֶפִימֵא); והמֶדְאֵנִי מונה גם את השימוש באותם דפים, בין השאר בכריכת הספרים ובזוגיות המודבקות, ועוד. כבר בתקופה הטרנס־אסלאמית ישבו באלמדינה יהודים שעסקו בצורפות, הלא

הם בני קִינְקָאע, שהנביא גירשם מאלִמְדִינָה. יהודים שמקצועם הצורפות ('אלצאג') נזכרים בכתבי הגניזה: יוסף וְעִטָּה בני יעקב בן עזריאל צאג, אברהים בן מְנַצֹּר אלצאג, יוסף בן אלצאג, ועוד רבים אחרים. לדברי אלמֶקְלָסִי, הכותב לקראת סוף המאה העשירית, מרבית אנשי הכספים באלשאם הם יהודים. על אנשי אלכסנדריה נאמר (כנראה בסוף המאה העשירית), שהם נאלצים להודק ליהודים בענייני צורפות. המקצוע 'צִרְאָב' נחשב מקצוע יהודי בלבדי במשלי הבריות: כאשר אבן פֶּוֹרֶךְ פונה אל הַתְּנָבִלִים בכגדאד ומבקש להוכיח להם שמלאך (ולא אלוהים בעצמו) ברא את העולם (אף-על-פי שבלשון הַקְרָאן אלוהים הוא שברא אותו), הוא שואל אותם, מה יאמרו על מטבעות שטבע פלוני היהודי ה'צִרְאָב', האם היהודי טבעם, או הח'ליפה; כמובן, השיבו כולם, הח'ליפה, ובדרך אגב למדנו על בלבדיות יהודית במקצוע הזה.¹

המונח שבו משתמשים המקורות של התקופה לעתים קרובות כדי לציין את אנשי

* ראה בסוף המאמר רשימות ביבליוגרפיות: (א) רשימת כתבי הגניזה מאוסף התעודות הנוגעות לתקופת הגאונים המוכן אצלי לדפוס (להלן בהערות: בספרות עבות). (ב) רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים. דיונים מפורטים יותר בסוגיות שלהלן ימצא הקורא בספרי 'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים', שהוא בדפוס.

- 1 ראה ריכוז מקורות ערביים לראשונה אצל A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922, p. 450; ראה: L. Massignon, 'L'influence de l'Islam au moyen âge sur la fondation et l'essor des banques juives', *BEO*, I (1931), p. 3 בעמ' 6 הוא מתרגם מִצִּנְאִרְאָת: הספקה, וזו טעות. השיב לו במאמר אפולוגטי, שלא היה מבוסס על עיון עצמי במקורות הערביים, A. Cohen, 'Die wirtschaftliche Stellung der Juden in Bagdad im 10. Jhd.', *MGWJ*, LXXIX (1935), p. 361 ואילך; על חשיבות האשראי והשותפויות לצורך קבלת האשראי, לא רק לשם צריכה אלא אף לצורך ייצור, ראה A. Udovitch, 'Credit as a Means', etc., *JAOS*, LXXXVII (1967), p. 260. ג'אחֶט על המלווים בריבית, ראה אצל C. Pellat, *Le milieu basrien et la formation de Ġāhiz*, Paris 1953, p. 234, עמ' 238, על הדרהמים של בצרה. סִמְרִי, ראה אבן אלתאִיר, אלקאמל, ד, עמ' 416 והשווה גיל, א"י, עמ' 91; 'מי הזהב', ראה אלהמדאני, אלג'והרין אלעתיקתין (ed. C. Toll, Uppsala 1968), עמ' 297, והוא מתאר גם את אופן אריותם של דפים אלה. השווה גויטיין, חברה, ב, עמ' 583, הערה 27, ואצלו הבנה שונה במקצת של הטקסט. בני קִינְקָאע, ראה בכל ספר שעניינו תולדות האסלאם הקדום; עזריאל אלצאג: ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ב, ניו יורק, תרפ"ח, עמ' 186 (TS Loan 154), שורה 17; אַבְרָהִים בן מְנַצֹּר: גיל, א"י, ב, עמ' 71 (מס' 42); אלמקדסי, מחמד בן אחמד, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים, לידן 1906, עמ' 183; והשווה: Mez (לעיל, בהערה זו),

הכספים האלה (בדרך כלל יהודים או נוצרים) הוא ג'הֶבֶד' (פרבים: ג'הֶבֶד'ה). נראה שזו מלה שאולה מן הפרסית. פישל הקדיש למונח הזה ולמשמעותו דיון מיוחד במחקרו על חיי הכלכלה של היהודים בארצות האסלאם בימי הביניים, מחקר המבוסס על מקורות ערביים. בעקבותיו אפשר לתאר אותם בתורת מומחים לעסקי מטבע ולעסקים; יש להניח שהיו אלה חלפנים, שהגיעו למעמד ולתפקידים המזכירים את של הבנקאי המודרני. אחד הצרכים העיקריים שהם נדרשו לספקו, ושסיפוקו היה יסוד לפעילותם ולמעמדם בכלכלה, היה מציאת מכנה משותף והערכה אחידה של סוגי המטבעות הרבים והשונים שהיו במחזור. על עסקי חליפין של מטבעות הטילו מס מיוחד, 'מאל אלג'הֶבֶד', הם דמי ההמרה, הנקראים גם ג'הֶבֶד'ה. היה בבגדאד גם משרד ממלכתי מיוחד, שהוקם ב-928, הוא 'דיואן אלג'הֶבֶד'ה, קָהֶן (Cahen) דן בתפקידיו של הג'הֶבֶד' על־פי ספר לימוד חשוב שנתחבר באמצע המאה האחת־עשרה, ובייחוד מצא שם פרטים על תפקידו בתחום המסים. תוספת תשלום על מס הקרקע (תק'ראג') היתה מיועדת לג'הֶבֶד', מפני שזה היה מלווה כספים לנישומים ומקבל את הריבית בצורת אותה תוספת; ואולם קָהֶן מטעים שאין לראות בג'הֶבֶד' חוכר מסים. את הגבייה עצמה היה מוציא לפועל פקיד השומה, שנקרא 'כאתב אלרוזנאמה', כלומר 'סופר היוםן', ויש להבין שהוא שהיה מסדר את רשימות הנישומים ורושם את השומה ואת הוצאתה אל הפועל, והיה פועל תחת השגחת המושל המקומי ('ה'עאמל'). מהגובים היו הכספים מגיעים אל הג'הֶבֶד', שהיה מעביר אותם לממשל המרכזי לאחר שניכה מהם את אחווייו. במצרים נעשה הג'הֶבֶד' מעין מנהל חשבונות של האוצר. לפי מקור ערבי אחר, הג'הֶבֶד' הוא ה'וֹאֵן', כלומר השוקל (את המטבעות מתשלומי המסים) מטעם הדיואן, ועליו החובה לרשום כל פחת וכל מטבע שאינו תקין; הוא קושר את כיסי המטבעות, והמשגיח (מטעם המושל) חותם יחד עמו את הכיסים וכותב את הקבלות למשלמים. לפי הלאל אלצאפי היה מעמד מיוחד של ג'הֶבֶד'ים, והם הג'הֶבֶד'ים של החצר. הח'ליפים העבֶאֱסיים במאה העשירית לא יכלו לנהל את ענייני הכספים שלהם ללא עזרת הג'הֶבֶד'ים האלה, שהיו כאמור יהודים ונוצרים; בפקודה שהוציא אלמקתדר בשנת 909, שבה אסר את העסקתם של יהודים ושל נוצרים במשרות ציבוריות, הוא מצייין בפירוש: חוץ מן הג'הֶבֶד'ים (וגם הרופאים). לפי אבן אלמלמאתי, הכותב על ענייני

עמ' 35 ואילך. אנשי אלכסנדריה: אלונשריסי (תרגום: E. Amar, *Archives marocaines*, [1907, 1908] XII, XIII), ב, עמ' 30-31. הַצֶּרֶאֱב: G. Makdisi, 'Autograph Diary', BSOAS, XIX (1957), p. 291. בחצי הראשון של המאה השלוש־עשרה ראש המטבֶּעָה בבגדאד היה יהודי: שָׁמֶס אֶלְנֻלָה בן בֶּרֶאֱתָה 'נאָר דאר אלצֶרֶב', ראה בדיואן אלעזר בן יעקב הבבלי (מהדורת ח' ברודי, ירושלים תרצ"ה), סי' רו; השווה: S. Poznanski, *Babylonische Geonim*, Berlin 1914, p. 46.

הממשל במצרים (לקראת סוף המאה השתים-עשרה), הג'ה'בד' הוא הפקיד הרושם את גביית הכספים מהכנסות המסים, כותב את הקבלות בעדם, דואג להתקנת היוםנים והחותמות ומוסר את הכספים בהתאם לרשימותיו. גרוהמאן כותב על אודות פפירוס שבו נמצא לדעתו האזכור הקדום ביותר של ג'ה'בד'; נזכר בו הג'ה'בד' של אזור פיוס, סהל בן דאוד (כך אצל גרוהמאן), שם שמתאים גם ליהודי וגם לנוצרי. מקריזי, בכתבו על הפעולות החקלאיות בחודש בשנס (26 באפריל - 25 במאי), מציין שאז תובעים מהחקלאי את התשלומים השונים בעד חלקת האדמה שלו, ובהם גם את התשלומים בעד הג'ה'בד'ה, וכוונתו כנראה לריבית שמגיעה לג'ה'בד' בצורת חלק מהמס, אחרי שהלווה לחקלאי את הכסף. כספי הג'ה'בד'ה נזכרים גם במקורות הגאונים, באחת התשובות בקובץ שערי צדק: 'צרף וגהבדה (כך צ"ל; נדפס: ונהבדה) ותגראת וגיר דלך' (כלומר, הוצאות על דמי המרה, תשלום לג'ה'בד', סחורות וכיו"ב); נוסח דומה נמצא גם בתשובות הגאונים שהוציא לאור הרכבי, וכן בכתבי הגניזה: 'יחיא אלג'ה'בד' בן שרף היה בין המובילים מכתב של גאון ארץ-ישראל, דניאל בן עזריה, מירושלים לפסטאט, ב-1055 בקירוב.

אפשר להיווכח אפוא, כי כשם שפעילותו של הג'ה'בד' היתה מגוונת, רבת פנים, כך התרחבה גם המשמעות שקיבל המונח עצמו, והיא נעה בין הפירוש הנרחב יותר של איש כספים העוסק בכל ענייני הכספים ועם כל אדם, ובין הפירוש המצומצם, שלפיו היה הג'ה'בד' במעין מעמד ביניים - בין משלמי המסים ובין הממשל. בערבית היהודית של כתבי הגניזה המונח הזה אמנם מצוי, כפי שראינו, אבל שלא כמו בעראק של המאות התשיעית והעשירית, רב ממנו השימוש במונח צ'רפי, המקביל ל'שולחני' העברי.²

לזכותם של אנשי הכספים שבתקופה זו יש לזקוף את פיתוחה ואת הפצתה של

2 ראה פישל, עמ' 2 ואילך. C. Cahen, 'Quelques problèmes', etc., *AIEO*, X (1952), pp. 354 ff. וראה אצלם מראי מקום. ראה הלאל אלצאבי, אלורא (ed. H.F. Amedroz), Leiden 1904, עמ' 158-159; אלמקתדר: סבט אבן אלג'וזי, מראת אלומאן, כ"י BM Or 4619 וגם: אבן תערי ברדי, אלנג'ום אלואהרה, קהיר 1929-1956 תחת שנת 296; והשווה פישל, עמ' 7; אבן ממאת, קואנין אלדואין, קהיר 1943, עמ' 304 וראה: A. Grohmann, 'Probleme der arabischen Papyrusforschung', *Archiv Orientalni*, VI (1934), pp. 135 f.; IX (1937), p. 251; אלמקריזי, אלמואעט ואלאעתבאר בד'כר אלח'טט ואלאאתאר, ב, בירות, בלי תאריך, עמ' 18; ראה את הפתוא של אלמאורי (1061-1141), איש סיציליה שחי באלקדהייה, שהדפיס M. Talbi, 'Opérations bancaires', etc., *G.C.*, Louvain 1977, pp. 307 ff. *Anawati and L. Gardet Pres. Vol.*, מדובר

שיטת התשלום שלא באמצעות מטבעות, אלא באמצעות ההמחאה, היא הנקראת בערבית היהודית של התקופה סִפְתָּגָה (מהפרסית: סִפְתָּגָה), ובעברית של התקופה – במונח המצוי בספרות חז"ל – דיוקני. השימוש הזה נפוץ בעיקר החל מהתקופה העבאסית, בזמן שבו עדיין היתה הח'ליפות מאוחדת וידעה שגשוג כלכלי ניכר, עד אמצע המאה העשירית בקירוב. השימוש בהמחאות נפוץ בקרב אנשי הכספים והסוחרים היהודים, וההמחאה היוותה מוקד לסוגיה הלכתית שהעסיקה את הגאונים. הגאון שמואל בן חפני מתאר זאת כך: 'יצורת המחאה היא כשיהא לנותן ההמחאה ממון אצל שמעון והמחה הנותן את המקבל אצל שמעון הנזכר ואמר לו תן לזה ממה שיש לי אצליך; (אם אמר) במעמד שלשתן... קנה'. בקטע אחר מדברי אותו גאון, מתוך 'פתאב אַחכאם (דיני) אלקניין' שלו, הוא מונה את היעדר ה'תואלה' (ההסבה) בתורת אחת הסיבות השוללות את תוקפו של הקניין, וכוונתו בזה, שאם היה מעשה הקנייה על-ידי המחאה שהיתה לפקודת הקונה, עליו לרשום את ה'תואלה'. במקום הראשון הדיון נובע

שם על 'תואלה' שלא אלציאִרְפָּה. בעלי העסקים, כגון 'בִּתְאִנּוֹן', 'סִטְאִנּוֹן', וִיאִתּוֹן (וסוחרים פשתים, כותנה, שמן), מוסרים את המזומנים ל'ציאִרְפָּה' בדרךמים, והם כותבים להם בדינרים, והסוחרים עושים 'תואלה' ונותנים למי שמהם הם קונים, ומשתמשים בתעודה של הציִרְפִּי כאילו היתה כסף. אף-על-פי־כן יוב המוכרים חוששים לקבלה, בהיותם עניים וחשדנים. אכן הכירה, אלאפצאח פי אלח'לאף, כ"י BM Or 101, דף 50 ע"א (באב אלמואלה): חכמי המשפט הסכימו שה'אחאלה' (הסבה) מותרת, אלא שהיו ביניהם חילוקי דעות בנוגע לתנאים, ובעיקר אם הסכים 'אלמחאל' עֲלֶיהָ' (המוסב). ראה תשובות הגאונים שערי צדק, סלונקי תקנ"ב, סי' צו, צז; תשובות הגאונים הרכבי, ברלין תרמ"ז, עמ' 274 (סי' תקנב): אלצרף ואלגהבדה; וכן בכתבי הגנניו: יחיא הג'הֲבִד': גיל, א"י, ב, עמ' 675 (מס' 362, ע"ב); וראה עוד: R. Busse, *Chalif* und *Grosskönig*, Wiesbaden 1969, p. 482; ג'הֲבִד', ג'הֲבִד', נזכרים במכתבי נהוראי בן נסים וחבורתו, כגון שנהוראי מציון שכבר קיבל את חתימתו של הג'הֲבִד': 253, ע"א. ונזכר הג'הֲבִד' אשר ב'דאר אלפִתָּאן', מרכז הסחר בפשתים שבאלכסנדריה (מכתבו של נסים בן חלפון, מתנ"ס, 587, ע"א). וראה עוד מראי מקום לנושא זה: A. Dietrich, *Arabische Briefe*, Hamburg 1955, p. 87, M. Canard; (Algiers 1946), עמ' 81, הערה 37, וראה אלמקרייו, אתעאט אלחנפא, א, קהיר 1967, עמ' 132 (שנת 362): בדצמבר 972, שלוש שנים אחרי שכבש את מצרים, היה בדעתו של המפקד הפאטמי, ג'וֹהֵר, להעלות באש את 'רחבת השולחנים' ('אלציאִרְפָּה') בפסטאט, אלא שנרתע מזה מפני קרבת הג'אמֶע, המסגד הגדול, אבל ציווה שהיהודים חייבים לשאת את הסימן המפלה. מן המסיכות בין שתי הידיעות אפשר אולי להסיק, עם Mez (לעיל, הערה 1), עמ' 449, שרבים היו היהודים בקרב השולחנים שבפסטאט.

מן הבבלי, גיטין יג ע"ב; ואילו באחר - מקידושין כב ע"ב. בעוד שההלכה התלמודית אוסרת בפירוש על משלוח כספים בהמחאה (אין משלחין מעות בדיוקני' - ב"ק קד ע"ב), נאלצו הגאונים להשלים עם המציאות הכלכלית ששררה בתקופתם, כפי שנאמר בפירוש בתשובת גאון: 'וסאלת ען אלספאטג כיף יחכם בהא אדא כתב ראובן לשמעון ספתגה מן בלד אלי בלד ואורדהא שמעון עלי לוי וקבלהא מנה תם אנכרהא... (כדו) ראינ' אן ליס פי אצל פקהנא אן נוגה ספתגה לקול רבותינו אין משלחין... לכן למא ראינא אן אלנאס יתעאמלון בהא צרנא נחכם בהא לילא תבטלת תגאראת אלנאס' (וששאלת בדבר ההמחאות, כיצד יש לקבלן בדין; אם כתב ראובן לשמעון המחאה מעיר לעיר והביא אותה שמעון אל לוי וקיבל אותה ממנו ואחר כך התכחש לה ... כך אנו סבורים: בעיקר ההלכה שלנו אין אנו יכולים לשלוח המחאה, כדברי רבותינו... אבל משראינו שהבריות משתמשין בהן, התחלנו לקבלן בדין כדי שלא לבטל את סחרם של הבריות). בעל הגהות מימוניות, מאיר הכהן מרוטנבורג, ידע (בחצי השני של המאה השלוש-עשרה) שיש לייחס דברים אלה להאיי גאון, ואחריו ליצחק אלפאסי. מכתבי הסוחרים בני המאה האחת-עשרה מכילים פרטים רבים על השימוש בהמחאות. במכתבו של הסוחר האלמוני (בן שלמה), שנכתב ב' 1011 בקירוב, אל האחים התסטרס, נזכרות המחאות שניתנו בבגדאד כנגד כסף שהפקיד שם שלמה בן אהרן אצל פלוני. מכבדים את ההמחאות בדמשק, בחלב, וגם במצרים.³

בחיבורים הערביים, הידיעות על אנשי הכספים היהודים תחילתן בערך ברבע

3 ראה דיון על אמצעי התשלום, הספתג'ה, אצל פישל, עמ' 17 ואילך. ספתצ'ה, ראה 127, ע"א, שורה 17; ע"ב, שורות 3, 8, 20. שמואל בן חפני, קטע מספר המתנה, אצל אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 12; קטע מאחכאם אלקניין, אצל ש' אברמסון, 'עניינות שונים בספרות הגאונים', תרביץ, יח (תש"ז), עמ' 37, והוא מתוך כ"י Bodl MS Heb d 54, f. 44; אברמסון (שם, עמ' 39, וראה שם, עמ' 37, הערה 18) מפרש תואלה: המחאה. תשובת הגאון: תה"ג הרכבי (ראה בהערה הקודמת), עמ' 216 (ס' תכג). וראה גם אוה"ג לבי"ק קד ע"א, ס' רנס ואילך (עמ' 80), וראה שם מובאה מנוסחה ישנה של בעל תמיבות: 'רבי יוחנן אמר אם היו העדים תתומים על אסימון משלחין' (מעות בדיוקני); נראה שאסימון היה ציור שהיו חוצים אותו לשני חלקים, אחד לכל צד. אשר לדיוקני, ניסו לפרשה באופנים שונים, וראה במדרכי לשם, ס' קכ"ו, פירושים אחדים. אבל נראה שנבין את המונח בעזרת הארמית הסורית, ראה ערך יקנ, אצל: J. Payne-Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford: 1903 שםפרש: להטביע צורת חותם. על כן פירוש דיוקני: פקודת תשלום שהטביעו בה חותם. השורש יק"נ מצוי במשמעות קרובה גם בערבית. ונראה שדיוקני היא צורת ריבוי. מאיר הכהן

האחרון של המאה התשיעית. היתה זו תקופה קשה במיוחד לח'ליפות, תקופה שבה מתחילה פרישתה של מצרים תחת שלטון בני טולון, באזורים הפרסיים שולטות למעשה שושלות מקומיות, ואילו בתוך עֶרָאק עצמה מתחוללת מרידת הַנְגִ'ים. מי ששלט בח'ליפות לא היה הח'ליפה אֶלְמַעַתְמֵד, אלא אחיו, אבו אַחְמַד אֶלְמַנְסֶר, ולצדו הוויזיר עֶבְדִּאלֵלָה בן יַחְיָא בן ח'אקאן. רק ב־883 הצליח אֶלְמַנְסֶר לשים קץ למרד הַנְגִ'ים, לאחר שאלה הצליחו לעשות שמות במרכז עֶרָאק, בואֶסֶט, ויותר מזרחה, בָּאֶהוּאז. אֶלְמַנְסֶר מת ב־891 והח'ליפה אֶלְמַעַתְמֵד נאלץ להכיר בבנו של זה, אֶלְמַעַתְזַד, בתורת יורש לכס הח'ליפות, והלה אכן נעשה ח'ליפה במות דודו באוקטובר 892.

אֶלְמַעַתְזַד היה אחד המצוינים שבח'ליפים העֶבְאִסיים, וגילה כישרון רב בניהול מערכות צבאיות אף בטרם נעשה ח'ליפה, וגם בענייני המשטר הפנימי והכספים גילה הבנה וכושר ניהול, למרות הקשיים השונים שבהם היתה נתונה הח'ליפות, מבית ומחוץ (מאבקים בלתי־פוסקים במערב וקרבות נגד בני טולון שליטי מצרים, ומלחמה בלתי־פוסקת בֶּח־ראסאן ובאזורים פרסיים אחרים). להלן אביא בנוגע אליו דברים שהשתמרו במקורות הערביים, והמשמשים רקע להבנה יותר של הידיעות הקשורות באנשי הכספים היהודים.

לֶאֱלְמַעַתְזַד מייחסים הקלות ניכרות במסים; לראשונה נמצא זאת אצל מי שהיו בני זמנו, אֶלְטַבְרִי ואלֶמְסַעוּדִי. תשלום המס נדחה לאֶמְתו של דבר בכשניים עד שלושה חודשים, מִנְרִיזו (21 במארס), ל־11 ביוני; וזה קרה בשנת 282 (שהתחילה ב־2 במארס 895). אבל נראה שהיה גם ביטול ממשי של מסים; לפנינו ידיעה שאלֶמַעַתְזַד ביטל את המסים על סחורות ('מִפּוֹס') בִּמְכָה ובאלֶמְדִינָה. סיפור אחר שעליו חוזרים המקורות הערביים נוגע לחלומותיו המיוחדים במינם. לראשונה הביא סיפור שכזה אלֶמְסַעוּדִי. לדבריו ראה הח'ליפה בחלומו אדם שהופעתו משתנה כל הזמן, פעם נראה כנוזר, פעם כעלם יפה־תואר, פעם כשיש שזקנו לבן, ופעם כאוחז חרב בידו, שבה הרג את אחד ממשרתי הח'ליפה; סופו של סיפור הוא, שעקב הפרשנויות על חלומו זה הוציא אֶלְמַעַתְזַד להורג רבים מן העבדים והשפחות, ורבים השליך לכלא. בחלום אחר שמייחסים לו הופיע לפניו זקן אחד והודיע לו, שאחד הספנים בחידקל עשה מעשה פשע: רצח אישה ושדד את חפציה. התברר, שהדבר אמנם התרחש, והפושע נתפס והוציאוו להורג. בהמשך נראה שמסורות אגדיות אלה השפיעו על הסיפור היהודי על אודות נטירא. מארי בן סֶלִימָאן כתב דברים מעניינים על יחסו של אֶלְמַעַתְזַד לבני

(ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות⁴, 'ירושלים תש"ס, עמ' 554), הגהות מיימוניות להלכות שלוחין ושותפין, א; ח; וראה את דברי הרמב"ם, שם, המצמצם עניין זה לקשר בין הלווה ובין המלווה. וראה גם הרי"ף לבבלי ב"ק לו ע"ב.

החסות. אחרי שקבוצת מוסלמים כתבו לו מכתב תלונה על הווזיר שלו, צ'בדאללה (שמו הנכון: צ'בדאללה) בן סלימאן, הראה לו אלמַעְתָּד את התלונה. זה הסמיק והתנצל באמרו שהנוצרי היחידי שאותו העסיק (במשרה ממשלתית) היה צ'מר אבן יוסף, שאותו מינה (מושל) באלַאנבאר, וחוז' מזה העסיק את הג'הַדִּיִּים, שהם יהודים וזוראסטררים, והעסיק אותם רק מפני שהיה לו אמון בהם ולא מפני נטייה לאמונותיהם. אז הורה לו אלמַעְתָּד להעדיף נוצרי, אם הוא מוכשר, על פני יהודי. הנוצרי, לדעתו, נאמן יותר, מפני שהיהודים עדיין מצפים להיות שוב בעלי ממלכה, והוא אף נאמן יותר מן המוסלמים, כי אלה אמנם הם 'בני דתנו', אבל דווקא מפני זאת, אמר לוויזר, הם זוממים לתפוס את מקומך. הנוצרי נאמן גם מן הזוראסטררים, כי אלה הלא היו בעלי הממלכה הזאת. למעשה מתברר שהח'ליפים והווזירים העדיפו דווקא את היהודים, כי לגביהם לא היה חשש של קשר סמוי עם ארצות הנוצרים.

אלמַעְתָּד היה בלי ספק יוצא דופן בקרב הח'ליפים העצאסיים בתקופה שבה הלכה הח'ליפות ואיבדה מכותה ומליכודה. הוא ניסה להפסיק את ההתפוררות ולפתור את הבעיות הפיננסיות הקשות. בבגדאד עצמה התנהל מאבק בין מגמות דתיות קיצוניות: מצד אחד נקטו חסידי אבן חַנְבַּל קו אנטי-שיעי קיצוני והעלו על נס את בני אַמִּלָּה, את צ'ת'מאן ואת מַעֲאוּיה, ומן הצד האחר נתקיימה אופוזיציה שיעית חזקה, והיא שהיתה אחראית לרצח הח'ליפה אלמַתַּנְאִל (דצמבר 861). בימי אלמַעְתָּד היו השיעים מתונים יותר והוא העניק משרות לאישים שיעים, או למי שהיו בעלי נטיות שיעיות. כמו כן היתה השפעה נוצרית חזקה. אלמַעְתָּד ניהל מדיניות גמישה וניסה להעניק יתרונות לכל אחת מהקבוצות, וגם לרכוש את לב החקלאים בהתאימו כאמור את תשלומי המסים לצורכיהם (התשלום ביוני, אחרי כניסת היבולים), אבל מאידך גיסא הגדיל את המסים על בעלי האחוזות הגדולות וה'אקטאעאת' – בעלי הזכויות על המסים שמקרב האליטה הצבאית.

אלמַעְתָּד ניהל את הח'ליפות במשך כעשר שנים, עד מותו ב-902. בנו אלמַכְתָּפִּי, שילדה לו שפחה תורכית, בא במקומו, לאחר שנקרא לבוא לבגדאד מרְקָה, שם כיהן בתורת מושל. הוא ביקש לסור מדרכי השלטון החמורות ואף האכזריות של אביו; ההצלחה האירה לו פנים בקרבות שניהל נגד הקרמטים, ובימיו חזרה בגדאד לשלוט במצרים. הוא מת באוגוסט 908 והח'ליפות נמסרה לאחיו הצעיר (אז בן שלוש-עשרה), אלמַכְתָּדִר, ששלט במשך עשרים וחמש שנה. שלטונו של זה היה שלטון של שחיתות ושל כישלונות והידרדרות בכל התחומים. בני חמדאן שליטי מְוַצֵּל נעשו עצמאיים למעשה, הביזנטים ערכו התקפות ופשטות חוזרות ונשנות אל תוך החלקים הצפוניים של הח'ליפות, וגם אחיות בגדאד במצרים הלכה ונחלשה. בבגדאד נמשכו, ללא הפסק כמעט, המרידות והמהומות, והקרמטים ניהלו קרבות בלתי-פוסקים נגד צבא

הח'ליפות. אלמקתדר נהרג בידי אנשי הצבא ב־31 באוקטובר 932, לאחר שביקש לסלק את מפקדם מאנס.

אלמקתדר אינו זוכה לאהדה רבה במקורות; נאמר עליו בהם שהוא היה בעל אופי חלש, ילדותי, נתון למצבי רוח, זולל ועצלן. אשר לבני החסות, ידועה בעיקר פקודתו (שהוזכרה לעיל) בדבר האיסור להעסיקם במשרות ציבוריות, חוץ מ'הַפְּדִיָּה' ורפואה, ובדבר גְּזֻרוֹת הלבוש (החובה ללבוש בגדים בצבע הדבש ונשיאת טלאים צבעוניים על הגב).⁴

מקום מרכזי במקורות של התקופה הנדונה, אשר בה מתרחשים המאורעות הקשורים בבנקאים היהודים, תופסים הוויזירים. הוויזירים צמחו מתוך שכבת האינטליגנציה המנהלית של הח'ליפות, הסופרים כותבי התעודות והמכתבים של השליט ומנהלי הרישום של הכספים והממונים על ההוצאות. זו השכבה של ה'פְּתָאב', הסופרים, או הפקידים (יחיד: פְּאֻתָב). אנחנו מוצאים את המונח הזה, נזיר, גם

4 הקלות במסים: אלטבר. תאריך', ג, לידן 1964, עמ' 2143; אלמסעודי. מרוג' (ed. Barbier de Meynard, Paris 1861/77), ח, עמ' 205; אבן אלת'יר, ז, עמ' 469; אליאפעי, מראת אלג'נאן, חידראבאד, 1337-1339, ב, עמ' 198, מסביר את 'ביטול הַנִּיְרוֹ' ברצונו של אלמקתדר לבטל את מנהגי ה'מַגִּיס', הוורואסתרם. ביטול ה'מַפְּסוּ': אבן טאפר, אח'באר אלומאן (אלדול אלמנקטעה), כ"י BM Or 3685, דף 133 ע"א. החלומות: מסעודי (לעיל, הערה 3), ח, עמ' 181-182; מעשי הפשע: סבט אבן אלג'יווי (לעיל, הערה 2), דף 23 וגם (בנוסח שונה): אבן כת'יר, אלבדאיה ואלנהאיה, יא, בירות 1966, עמ' 88. סבט אבן אלג'יווי (שם), דף 25 ע"א, מייחס לו גם את הכוונה לסלק את כל התושבים מ'באב אלשַׁמְאִסִּיָּה', להרוס את בתיהם ואת חנויותיהם, ולכנות שם ארמון. מארי בן סלימאן, אלמג'דל (ed. H. Gismondi, Rome 1899), עמ' 84. ראה דיון מסכם על אלמקתדר D. Sourdel, 'Politique religieuse après al-Mutawakkil', *SI, XIII* (1960), pp. 5-19. המְנַבֵּר במסגדים: אבל אסר על הנאומים ועל ההתקהלויות במסגדים הראשיים; הוא חיבר ספר מלא חרפות (כנראה: נגד התַנְבָּלִים) אבל הקאצי יוסף בן יַעֲקֹב הניא אותו מהפצתו. ראה: יאפעי (לעיל, בהערה זו), ב, 202, שנת 284, היא 897. על אופיו האכזרי של אלמקתדר, ראה: באואן, עמ' 25 ואילך. אלמקתדר: ראה L. Massignon, *La Passion de Ḥallāj*, I, Paris 1975, p. 445. הגזירות: אבן תַעֲרִי ברדי (לעיל, הערה 2), ג, עמ' 165. אבן כת'יר (לעיל, בהערה זו), יא, עמ' 108. J.M. Fiey, *Chrétiens syriaques sous les abbassides*, Louvain 1980, pp. 127 f. בימיו התחילה ההידרדרות הגדולה: חמוה אלצפחאני, תאריך' סני מלוק אלארץ ואלאנבאי, א, בירות 1961, עמ' 201-202. וראה את הדיסרסציה: E.G. Heilman, *Popular Protest in Medieval Baghdad*, Princeton 1978, pp. 20 ff.

במשמעות של נושא כלים, או מנהל עסקים, של מפקדי צבא בכירים, או מושלים מקומיים. נזיר הח'ליפות היה כמובן יד ימינו של הח'ליפה והוא שניהל במישרין את ענייני היום-יום של הח'ליפות. משרה זו נעשתה ממוסדת ביותר בח'ליפות הבגדאדית, העבאסית, להבדיל מן הקודמת, הדמשקאית. התופעה קשורה גם בשינוי היסודי שהתחולל עם המהפכה העבאסית, בהיות האליטה השלטונית והמנהלית שלהם שונה לחלוטין מזו שבימי בני אַמִּיָּה. עיקר תמיכתם של בני אַמִּיָּה באה להם משבטי הערבים, ואילו תחת העבאסים גדל משקלם של היסודות הלא-ערביים שבקרב המוסלמים, פרסים ואחרים. הדגמים של הממשל הפרסי הטרום-אסלאמי הם שהשפיעו אז ביותר על הממשל העבאסי.

הוויזרים הם שהיו מקיימים את המגעים עם הג'הַדִּיִּים, מפקידים אצלם כספים, מקבלים מהם אשראי, ומסדרים את זרימת כספי המסים בעזרתם. כדי להיטיב להתמצא במה שהתרחש, מן הראוי שתהיה לנגד עינינו רשימת הוויזרים, ובה תאריכי מינויים:

ימי אלמַעַתְמַד:

עבִידאללה בן יַחִיא בן ח'אקאן, יוני 870

אלחַסֵּן בן מַחְלֵד, אוגוסט 877

סְלִימָאן בן וְהַב, ספטמבר 877

אלחַסֵּן בן מַחְלֵד (2), יולי 878

סְלִימָאן בן וְהַב (2), אוגוסט 878

אַסְמַעִיל בן בִּלְבָּל, 878/9

אלחַסֵּן בן מַחְלֵד (3), 878/9

אַסְמַעִיל בן בִּלְבָּל (2), 878/9 (הוצא להורג)

צאעַד בן מַחְלֵד, פברואר 879

עבִידאללה בן סְלִימָאן, יוני 891

ימי אלמַעַתְמַד:

עבִידאללה בן סְלִימָאן (ממשיך)

אלקאסֵם בן עבִידאללה, אפריל 901

ימי אלמַכְתַּפִּי:

אלקאסֵם בן עבִידאללה (ממשיך)

אלעבאס בן אלחַסֵּן, אוקטובר 904

ימי אלמקתדר:

- אלעבאס בן אלחסן (ממשיך)
 עלי אבן אלפראת, 19 בדצמבר 908
 מחמד בן יחיא בן ח'אקאן, 23 ביולי 912
 עלי אבן עיסא, 1 באוגוסט 913
 עלי אבן אלפראת (2), 3 ביוני 917
 חאמד אבן אלעבאס, 11 בנובמבר 918
 עלי אבן אלפראת (3), 7 באוגוסט 923 (הוצא להורג)
 עבדאללה בן מחמד אבן ח'אקאן, 15 ביוני 924
 אחמד בן עבדאללה אלח'ציפי, 30 בנובמבר 925
 עבדאללה אלפלואד'אני, 18 בינואר 927
 עלי אבן עיסא (2), 13 באפריל 927
 אבן מקלה, 8 במאי 928
 סלימאן בן אלחסן, 17 ביוני 930
 עבדאללה אלפלואד'אני (2), 16 באוגוסט 931
 אלחסין בן אלקאסם, 15 באוקטובר 931
 אלפזל בן ג'עפר בן אלפראת, 9 במאי 932

במשך 62 השנים הכלולות ברשימה זו היו אפוא שלושים מינויי וזירים, כלומר זמן כהונתם הממוצע היה כשנתיים. היו בהם שהאריכו במשרתם יותר: עבדאללה בן יחיא בן ח'אקאן (7 שנים), עבדאללה בן סלימאן (10 שנים), עלי אבן אלפראת (כ-6 שנים, ב-3 תקופות), עלי אבן עיסא (כ-5 שנים, ב-2 תקופות).

אין ספק שענייני ממון תפסו מקום מרכזי בתפקידם של הוויזרים. רק מקצתם של עניינים אלה נודעים לנו מן המקורות. על עבדאללה בן יחיא בן ח'אקאן ואלחסן בן מחמד נודע לנו שהיו מעורבים בענייני כספים וסחיתתם מן המושלים ומן הממונים על גביית המסים; עבדאללה היה אז הוויזר ואילו אלחסן היה הממונה על הכפרים. אלחסן בן מחמד שימש, בטרם התמנה וזיר, נציג עסקי של הח'ליפה אלמסתעין. היה זה בקיץ של 862, בעת שנעשתה עסקה כספית של מאות אלפי דינרים שנועדה להבטיח את שלטונו של הח'ליפה החדש מפני מתחרים מבני משפחתו. שבע שנים לאחר מכן, בקיץ של 869, היה עבדאללה לקרבן של סחיתת כספים תוך לחץ פיזי, והוא נאלץ להתחייב לשלם סכום כסף עצום; אחר כך ניסה להתחמק, אולם בספטמבר של אותה שנה הכריחו אותו לכתוב 'רקעה', פקודת מסירה של אבן-חן יקרה מאוד – כנראה לאחד הג'הדיים; על אותה אבן-חן נאמר שהיתה שווה למעלה מ-30,000 דינר. אשר

לסלימאן בן וְהַב, אנחנו מוצאים אותו מעורב בשנת 870, בעסקי 'ספאָטג', המחאות. צאָד בן מַח'לד היה במשך שנים רבות פקידו הראשי של אלמָנֶפֶק, אחי הח'ליפה אלמָעֶתֶד; עיסקיו בענייני כספים באו לידי ביטוי בקמצנותו בנוגע לתשלומים לצבא, שגרמה להתקוממות הגדודים שבגדאד בתחילתה של שנת 884. התקוממות זו הסתיימה, לאחר שפיכות דמים, משהחליט צאָד להוציא לפועל את התשלומים שהגיעו לחיילים. ואולם כשנתיים אחר כך, לקראת סופה של שנת 885, החליט אלמָנֶפֶק להפקיע את כל הרכוש שצברו צאָד ומקורביו, וכלא אותו וכן את בנו, אבו עיסא ואבו צאלח, שהיו בבגדאד, ואת אביו עבדון ואת מקורביו, שהיו בסאמָרָא. עֲבִידאללה בן סַלִימאן היה בנו של סַלִימאן בן וְהַב הנ"ל, וכפי שציין אלטֶבֶר, חלק מהרכוש העצום שהחרים אלמָנֶפֶק היה רכושו של וִזִיר זה. ואולם משהגיעו להסכם על הסכום שיש לשלם לח'ליפה, הוחזר לאב ולבנו מעמדם, והבן נתמנה וִזִיר עוד בימי אלמָעֶתֶד, והתמיד במשרתו זו גם בימי אלמָעֶתֶד. על הוויזרים בימי אלמָקְתָדֶר נשתמרו כמה וכמה ידיעות המצינות את הפקעות הכספים הנרחבות שאותן הוציאו לפועל. ב־909 הפקיע עלי אבן אלפָרא מהקאצי אבו עֶמֶר בן יוֹסֶף כ־100,000 דינר. יחד עם זאת הוא נהג ברוחב לב בבעלי הזכויות ממשפחת בני עֲבָאס וממשפחת בני עֲלִי (ה'עֲבָאסִיִּין' וה'טֶאֲלִבִּיִּין') והוציא עליהם את רוב כספי האוצר. שנתיים אחרי כן, ב־911, שם אותו הח'ליפה אלמָקְתָדֶר בכלא והחרים את כל רכושו. אבן אלפָרא חזר אחר כך להיות וִזִיר, ואנחנו מוצאים אותו מעורב בענייני הגבייה של המסים בחבל רִי' (הוא אזור טהראן של היום), שהיה אמור להכניס לאוצר כ־700,000 דינר בשנה. בשנת 918 שוב פיטר אותו אלמָקְתָדֶר, על רקע חוסר יכולתו לעמוד בתביעות הכספיות של הצבא ותביעתו מהח'ליפה שישתתף בכספי האוצר הפרטי שלו ('בית אלמאל אלח'אִי') בהוצאות על הצבא, בסכום של 200,000 דינר. הוא ובנו אלמָחְסֶן היו אחר כך קרבנות של תהליך הסחיטה המקובל, ובעינינו הוציאו מהם כספים מרובים. בקיץ של שנת 923 נתמנה אבן אלפָרא וִזִיר בשלישית, ועתה הוא הוציא לפועל הפקעות ענקיות, של מאות אלפי דינרים, בעניינים ובמכות עד מוות – הכול בניהולו של אלמָחְסֶן בנו, שהיה 'מושחת במידותיו, בן־עוולה, רע־לב עד מאוד, והיו הבריות קוראים לו המאוס בן הטוב (אלח'בית' בן אלטֶבֶר)'. ובסופו של דבר, ביוני 924 פוטר עלי אבן אלפָרא והוצא להורג, אחרי שהפקיעו רכוש רב (כמיליון דינר) שלו ושל קרוביו ומקורביו.⁵

עלי אבן אלפָרא הוא ראשון הוויזרים שעליהם אנחנו מוצאים ידיעות בדבר

5 מי אלמָחְסֶן: טברי (ראה בהערה הקודמת), ג, עמ' 1440 ואילך (פרשת הריגתו של נג'אח בן סלמה, הממונה על ה'דיואן' של הפיקוח על המושלים). העסקה של אלמָסְתַּעִין: שם, עמ' 1507; הסחיטה: שם, עמ' 1707–1708; נראה שאלחָסֶן בן מַח'לד ניסה תחילה לשמור על כספו, כי זמן

קשרים עם אנשי הכספים היהודים, שבהם אדון בהמשך. קשרים אלה היו בוודאי קיימים גם לפני כן, אלא שלא נשתמרו ידיעות עליהם במקורות הערביים.

במידע על דבר עלי אבן אלפראת אנחנו נתקלים בתופעה הנפוצה של סכומי שוחד נכבדים, ששילמו אנשי הכספים לבעלי המשרה הרמה. עלי אבן אלפראת יסד (ב' 918 בקירוב) משרד ממשלתי מיוחד, כדי לגבות את אותם סכומים מאנשי השלטון ולהחזירם לאוצר. קראו למשרד זה 'דיואן אלמראפק' (ההטבות).

ברקע המדיניות המיוחדת שניהל עלי אבן אלפראת יש להבחין בזהותו הדתית-חברתית המיוחדת. כפי שהראה מאסיניון, היה אבן אלפראת שייך למשפחה בעלת נטיות שיעיות, בכת המיוחדת שבין השיעים, הם הנציירים. מרבית השכבה הגבוהה של הפקידות והמתעסקים בכספי החליפות היו שייכים לכת זו, שהיתה שייכת להלכה לזרם הגדול שבקרב השיעים, המאמינים בשנים-עשר אמאים, אבל למעשה היתה חלק בתת-זרם שבהם, הם ה'מח'מסה', שהאמינו בסדרות של חמישה אישים שבהם מתגלמת מדי פעם האלוהות, החל במחמד-עלי-פאטמה-אלחסן-אלחסין. אביו של עלי הווייר, מחמד אבן אלפראת, היה התומך העיקרי של ה'באב' מס' 11 של הנציירים, הוא מחמד אבן נצייר (מת ב' 883), והיה קרוב משפחה של מס' 10, הוא עמר אבן

קצר אחר כך נרצח החליפה אלמעת'א. ואולם בספטמבר 869 כתב את אותה פקודת מסירה, ראה טברי, שם, עמ' 1722, ורק בזכות התערבותו של החליפה אלמעת'די לטובתו ניצל ממוות. אלחסן בן מח'לד היו לו קשרים מיוחדים עם אחמד אבן טולון, שנעשה שליט מצרים, ושימש מעין יועץ שלו. ואולם זה חשד בו שהיו לו קשרים עם אלמנפ'ק, אחי החליפה, ושהיה מרגל למען זה, על כן שלח אותו לאנטיוכיה וסידר שיהרגוהו שם. ראה אבן אלטקטקא, אלפח'רי (ed. Derenbourg, Paris 1895), עמ' 343: '...אכאן מעבראניא' ויש שפירשו שהיה אביו יהודי, דבר שהוא בספק גדול. ראה על אלחסן בן מח'לד: D. Sourdel, *Le vizirat abbāside*, Damas 1960, pp. 313 f. והערה 12 שם. סלימאן בן וְהַב: טברי, שם, עמ' 1790: הוא מעורב באותה שנה גם במשא ומתן, כספי בעיקרו, עם גדודי התורכים, ראה שם, עמ' 1797-1803. המרידה נגד צאע'ד: טברי, שם, עמ' 2104. בדרך כלל משתמע מהמקורות שהרבה לעסוק בענייני הצבא ומלחמותיו. מאסרו וההפקעות: טברי, שם, עמ' 2109-2110. ארמונו שעל שפת החדקל היה שם דבר בבגדאד - שם שיכנו את קטר אלנאד בת ח'מארויה לפני נישואיה עם אלמעת'אד, ושם עברה ספינת הנהר (ה'שד'א') שבה הביאו אותה אל אלמעת'אד, ראה טברי, שם, עמ' 2144, 2146. סלימאן בן וְהַב: טברי, שם, עמ' 1930. אבן אלאת'יר, אלכאמל, ז, עמ' 327. עלי אבן אלפראת וענייני הכספים: אבן אלאת'יר, שם, ח, עמ' 17-18. שוד רכושו: שם, עמ' 63-65, 110-113. ההפקעות ותפקיד בנו: שם, עמ' 142. סופו: שם, עמ' 149, 150-155.

אלפראת 'אלפאתב (הפקיד, הסופר) אלבגדאדי' (הוצא להורג ב־818 בקירוב). בימי הוויזר עלי אבן אלפראת הגיעה כת זו לשיא השפעתה, והקבוצות האחרות בתוך הממשל (ובייחוד הג'לאחיים, שאחד מהם היה עלי אבן עיסא) היו נתונים לרדיפות.⁶ עלי אבן עיסא, שהוא הוויזר הבולט ביותר שבין בעלי משרה זו בימי אלמקת'דר, היה תחילה ממונה על אחד המשרדים הממלכתיים החשובים, הוא 'הדיואן המערבי', החל משנת 899. משהתמנה וזיר לראשונה, באוגוסט 913, עשה עלי בן עיסא הנחות גדולות במסים, בעיקר במסים על הסחורות, במפה וגם בפארס (אבל נראה שגם במחוזות האחרים), וגם במסים על עובדי האדמה, וכנגד זה הנהיג חיסכון בהוצאות הצבאיות. עוד זוקפים לזכותו דאגה מיוחדת למפעלים ציבוריים, כגון בתי־החולים, וכן טיפול מסודר בגביית החובות. כותבי העתים מספרים שבבחו גם על היותו מקרב את המשכילים ואת אנשי הדת, וכי כבר בהיותו הממונה על 'הדיואן המערבי', נוהג היה לכנס בכל לילה את אנשי הרוח, להיות מסובים לארוחה יחד עמו. הוא אף זוכה לשבחים על בקיאותו בשירה יותר מכל אדם אחר. אותה מדיניות של יד קמוצה ושל חסכנות שבה נהג עלי אבן עיסא היתה נהוגה גם אצל הוויזר חאמ'ד אבן אלע'זאס; עליו גם נאמר שהנהיג שיטה מקפת של החכרת המסים שעל החקלאים במחוזות הממלכה: במחוזות בגדאד, כופה, ואקט, בצרה, אַהווא, אַצפהאן; וכפי שנראה להלן, ידוע לנו

6 משרד 'ההטבות': אבן מסכיה, א, 41–42. אלהמד'אני, תכמלת תאריח' אלטבר, בירות 1961, עמ' 31–32, 86. ראה על אבן אלפראת עוד: באואן עמ' 29 ואילך, וראה גם: אחמד זכי, אלמסלמון ואלד'מיון ואלמעאדהון, אלמקתבס, 3 (1908), עמ' 425; וראה את השקפתו של Sourdel (ראה בהערה הקודמת), עמ' 517, על הקשרים שבין אבן אלפראת ובין הבנקאים היהודים. הוא מטעים את העובדה שאבן אלפראת מעוניין היה ביותר בשירותם הסודי, כי אצלם הוא שמר את הכספים שהיו דרושים לו כדי שהח'ליפה יהיה תלוי בו ובמקורביו. על השייכות של עלי אבן אלפראת לכת הנצי'רים ראה את מאמריו של L. Massignon, 'Les origines, etc.' *Mél., Gaudefroy Demombynes*, Cairo 1935, pp. 25 ff; 'Recherches sur les shi'ites extrémistes', etc., *ZDMG*, XCIII (1938), pp. 379 ff. הוא מתאר את הקשר המיוחד של אבן אלפראת עם אנשי הכספים היהודים, כאילו אָרגן מעין 'בנק ממלכתי'. שבטיסו היה בבית העסק שהיה לאותם אנשי כספים יהודים באַהווא. המניע להסתייע בבני החסות, יהודים ונוצרים, במימון עסקי הממלכה נבע לדבריו מן האיסור הדתי שחל על המוסלמים לסחור בזהב ובכסף. וראה גם בדיסרטציה של Heilman (לעיל, הערה 4), עמ' 9.

על פעילות אנשי הכספים היהודים באחדים מן המחוזות האלה.⁷ חוץ מהווזירים פעלו במשך התקופה ההיא קבוצות לחץ ומרכזי כוח שונים מתוך החברה הגבוהה של הח'ליפות, שהיו בה זרמים ותת-זרמים וכיתות למיניהן – הכול כמובן באצטלה דתית. קבוצה הראויה לתשומת לב מיוחדת, שאחד מבניה נזכר בקשר לתולדותיהם של הבנקאים היהודים, היו בני אבי אלפֶּעֶל. המלומד המוסלמי עבד אלג'צ'אר, הכותב בשנת 1995, כלומר, כשניים-שלושה דורות אחרי המאורעות המתוארים כאן, עדיין מכיר קבוצה זו. לדבריו אלה הם 'אנשים מקרב המזכירים (אלפֶּתֶאב) והמושלים שממנה השלטון'; 'הם טוענים שהם שייכים למוסלמים, לשיעים שבהם, בעוד שהם נוטים אל הקרמטים (כת אֶסְמַעִילִית בעלת צביון פרסי). הם דבקים בעבודת הכוכבים, ועדיין הם קיימים בפצרה, ברחוב קְרִיש'. הדמות הבולטת שבהם בימיו היה אבו מֶחְמֵד. 'אף-על-פי שהם חושבים עצמם מן האצילים, הם מן השפלים שבאספסוף'; השקפותיהם ילדותיות, והוא מוסיף להזהיר מפניהם, שהם סכנה למוסלמים ויש ללחום בהם בחרב. אבן אלג'דים מציין בפְּהֶרֶסֶת את אבו אלחֶסֶן מֶחְמֵד בן יֶחִיא בן אבי אלפֶּעֶל, שמוצאו היה מאַצְפֶּהֶאן והיה נזיר בימי אלמַקְתָּדֶר (דבר שאינו

7 עלי אבן עיסא מתמנה על ה'דיואן המערבי': אבן אלת'יר, אלכאמל, ו, עמ' 496. פעולותיו בתחום הכלכלה הממלכתית: אבן אלת'יר, שם, עמ' 68–69. וראה עוד על מדיניותו הכלכלית: שם, עמ' 164–165, ובעיקר על הקיצוצים בהוצאות הצבאיות. יחסו לאנשי הרוח וידיעותיו: יאקות, אלכאריב אלי מערפת אלכאדיב (ed. Margoliouth, Leiden 1907–), ה, עמ' 278; אבן תַּעֲרִי ברדי (לעיל, הערה 2), ג, עמ' 288. והשווה באואן, עמ' 70 ואילך, המציין בין השאר שהיתה כנראה קרבה בינו ובין גדול המלומדים באותו דור, מֶחְמֵד אבן ג'ריר אלַטְבֵּרִי (הוא המחבר המפורסם). באחת משיבות המלומדים שכנס עלי אבן עיסא דנו במחלוקת שפרצה אצל היהודים, בין ראש הגולה דוד בן זכאי ובין סעדיה גאון (ובזה אדון בהמשך), ראה אלמסעודי, אלתנביה ואלאשראף, ליידן 1894, עמ' 113 והשווה באואן, עמ' 78–79, שהבין משם שמלומד יהודי היה משתתף באופן קבוע באותן ישיבות. וראה גם אבן תַּעֲרִי ברדי (לעיל, הערה 2), ג, עמ' 203, על הדיון, או בירור (מְנַאֲסֶרֶה) שהיה אמור להתקיים (בשנת 309, היא 921/2) בין סַפְרִי ובין מתקיפיו, אנשי האסכולה התַּנְבִּילִית, אצל עלי אבן עיסא, אלא שהתַּנְבִּילִים לא באו. דומה שמנהג ה'מַגְ'אֶלֶס', פגישות של אנשי השלטון – הח'ליפה והווזיר – עם אנשי ההלכה הדתית ושאר אנשי הרוח בח'ליפות, מקורו בימי אלמַמֶּאן, ראה אלדינורי. אלת'באר אלטואל, קהיר 1960, עמ' 401, המציין שה'אֶסְתָּאד' (כוונתו, כנראה: מעין מנחה) באותם מפגשים של אלמַמֶּאן היה אבו אלחַדְ'יֶל מֶחְמֵד בן אלחַדְ'יֶל אלעֶלְאָף. חאמד בן עֶבְאֶס והחכרת המסים: אבן אלת'יר, אלכאמל, ח, עמ' 116. וראה עוד על חאמד: המד'אני (ראה בהערה הקודמת), עמ' 31–32; באואן, עמ' 179–180.

מדויק, כפי שנראה להלן), איש בעל מידות טובות ומלומד בעל כושר הבעה, שהיה גם משורר מעולה, והשאר ספר, ובו מסורות בדבר כיבושה של בצרה.

על שלב ראשון ביריבות בין בני אבי אלבעל ובין עלי אבן אלפראת אנו למדים מהלאל אלצאפי. בעת שנתמנה וזיר לראשונה (בסוף 908) ביקש אבן אלפראת להתנכל לאחמד בן אבי אלבעל, אבל זה הצליח לפייס אותו באמצעות אחד ממקורבי הווזיר, עד שהווזיר הבטיח לו כתב ביטחון ('אמאן') בתנאי שיעזוב את בגדאד, יצא לעבדאן ויחיה שם חיי סגפן צופי. אבן אלפראת אף הסכים להעביר לו באמצעות אותו מקורב המחאה ('צפ') על סך 3,000 דרַהֶמִים, שיהיו לו להוצאות מחיה. אבל כשבא אותו מקורב אל ביתו של אבן אבי אלבעל מצא שזה ברח דרך גג הבית אל חורבה שהיתה שם. חיפשו אחריו בפקודת אבן אלפראת, שהביע צער על שהלה לא סמך על ה'אמאן' שנתן לו. איננו יודעים מה היה סיומה של אותה פרשה.

בתארו את ימי הווזירות של מַחְמַד בן יחיא אבן ח'אקאן כותב אבן מספִּוּיה ביתר פירוט על שני האחים, אַחְמַד וּמַחְמַד. כאשר נעשה זה וזיר בימי אַלמַקְתָּדֵר (הוא, ולא מַחְמַד אבן אבי אלבעל; ראה ברשימה שלעיל: ביולי 912) מינה את אבו אלחסן אַחְמַד בן יחיא בן אבי אלבעל על חקירתם של עלי אבן אלפראת ומקורביו ומזכיריו, והפקיד אותו על 'דיואן אלמצאדרין' – משרד ההפקעות – ועל 'דיואן אלצ'אייע אלעבאסיה' ועל 'דיואן זמאם אלפראת' (משרד המנהל של אחוזות הח'ליפה ושל הכפרים שבאזור הפרת). משנעשה אחיו בעל משרה כל-כך חשובה, ביקש מַחְמַד אבן אבי אלבעל, ששהה באַצְפָּהאן, להשפיע על החצר שימנו את אַחְמַד אחיו וזיר, ובזבו על זה כסף רב, אבל תוחלתו נכזבה, אם כי הח'ליפה אַלמַקְתָּדֵר נטה לזאת בתחילה. הוא אף שלח את אחיה של ה'קְהֶרמאנה' אֶם מוּסא (יד ימינה של אם הח'ליפה) לאַהוּאוּ, לפגוש שם את אַחְמַד בן אבי אלבעל מתוך כוונה למנותו וזיר. השניים נפגשו בואסט ואחי הקְהֶרמאנה אף קיבל 3,000 דינר שוחד, אך תוחלתם של האחים נכזבה, כאמור. מַחְמַד אבן ח'אקאן אף קיבל רשות לכלוא את שני האחים ולהרחיקם מבגדאד; ושוב, בלחץ המקורבים של אם הח'ליפה, הפקידם הח'ליפה בכל זאת על גביית מסי הקרקע באזור אַצְפָּהאן וסביבתה ובבצרה. עלי אבן אלפראת, שהיה אויבם המושבע של האחים האלה, לא הצליח, משנעשה וזיר בשנית, ב'917, להרחיקם או לרדוף אותם, מפני התמיכה שזכו בה מצד אם הח'ליפה ובעיקר מצד ה'קְהֶרמאנה', אֶם מוּסא. הלאל אלצאפי מדבר על קנס בסך 6,000 דינר שהטיל עלי אבן אלפראת על אבן אבי אלבעל בשנת 282, היא 895, אחרי שהוכיח את הליקויים החמורים שמצא אצלו בניהול החשבונות. על אכזריותם של האחים בני אבי אלבעל מעיד סיפור שאצל תַנְחֻי', ובו תיאור העינויים שהם השתמשו בהם לשם סחיטת כספים. ניכר מן המקורות שמעמדם של האחים היה תלוי במידת הכוח של הסיעה בחצר שהתרכזה סביב אם הח'ליפה ואֶם מוּסא.

אלמקתדר היה נתון במידה רבה להשפעתה של סיעה זו. וכמה מן הפרטים שצינתי לעיל השפיעו בלי ספק על עיצוב הסיפור על אודות נטירא, שידון בהמשך.⁸

אחרי תיאור הרקע הכללי ומקצת פרטיו הנוגעים לחיי המדיניות והכלכלה בח'ליפות, אדון עתה באחת הפרשיות המעטות הנוגעות ליהודי בבל, שעליה יש לנו מידע חשוב במקורות התקופה. הן המקורות הערביים והן מקורותינו חוזרים ומבליטים את מעורבותם הרבה של אנשי ממון יהודים במדיניות ובכלכלה של התקופה ואת פעילותם לצדם של קובעי המדיניות, הח'ליפים ועוזריהם, ובייחוד הוויזרים. מקורות הגניזה מוסיפים לנו פרטים חשובים על צד אחר בפעילותם של אנשי ממון אלה, והוא מעורבותם הרבה בחיי הציבור היהודי. אין ספק שהיה שילוב מתמיד בין שני הצדדים שבמעמד, בין עושרם הרב והשפעתם המדינית ובין מעמדם בקהל. כמו משפחות הנשיאים, הם בית ראשי הגולה, וחכמי הישיבות הבבליות, היו אנשי הממון חלק מן האליטה של יהדות בבל. אין לנו אפשרות, כמובן, לקבוע מה היה היקפה הממשי של

8 ראה עבד אלג'באר, תת'בית דלאיל אלנבוה, א, בירות 1386, עמ' 42. אבן אלנדים, אלפיהרסט, (ed. G. Flügel, Leipzig 1871/2), עמ' 137. הלא אלצאבי (לעיל, הערה 2), מהדורת קהיר 1958, עמ' 83-84. אבן מסכיה, א, עמ' 21-22, 41-42. אבן אלא'יר, אלכאמל, ח, עמ' 63-65. הידיעות שאצל הלא אלצאבי, וורא (Amedroz; לעיל, הערה 2), עמ' 165-167, 262; מהדורת קהיר, עמ' 291-296, 382, הן כנראה משובשות מבחינת השמות כי הוא מדבר על אבו אלחסין עלי בן אַחַמַד בן אבי אלבַּעַל, ונראה שהנכון צריך להיות: אַחַמַד בן אבי אלבַּעַל. ראה גם: אלעיון ואלחדאיק פי אח'באר אלחאקאיק, ד, כ"י ברלין, Wetzstein II 342, עמ' 107, 157, וראה את הדברים המיוחסים שם לעלי אבן עיסא בתארו את אבן אבי אלבַּעַל: 'פושע שאינו ירא את אלהים'; כיוצא בזה: עריב בן סעד, צלת תאריח' אלטבר, לידן 1897, עמ' 40. אלחנו'י, נשואר אלמחאצרה (ed. Margoliouth, London 1921), עמ' 183-185. הנ"ל (מהדורת בירות), ח, עמ' 93, וראה אלעיון ואלחדאיק (לעיל, בהערה זו), דף 72 ע"א. שני האחים בני אבי אלבַּעַל הורחקו ממשרותיהם ונכלאו, בשנת 299, היא 911/2. וראה גם עריב (לעיל, בהערה זו), עמ' 40, שמוסיף שהוויזר מַחְמַד אבן ח'אקאן שיחד כנגד זה את אם הח'ליפה ב-50,000 דינר כדי למנוע את מינויו של אבן אבי אלבַּעַל במקומו. וראה שם, עמ' 109: בשנת 310 (922/3) היה עלי בן אַחַמַד אבן אבי אלבַּעַל במועמדים למשרת הוויזר. והשווה עוד Mez (לעיל, הערה 1), עמ' 329; Sourdel (לעיל, הערה 5), עמ' 364, 397, 408, 413, הערה 3; מסעודי (לעיל, הערה 4), ח, עמ' 198-199, מזכיר את בַּעַל ואת בנו, שניים מאנשי המורד וציף; אלמַחְמַד הביאם מאזור החוף הסורי לבגדאד (ינואר 901). נראה שאין שום קשר בינם ובין משפחת אבן אבי אלבַּעַל, וספקותיו של א"א הרכבי (ינסטרא ובניו', ספר א' ברלינר, ברלין תרס"ג, החלק העברי, עמ' 42), בעניין זה היו מוצדקים.

שכבת עשירים זו, בעוד המקורות סובבים כאמור סביב שמות מעטים בלבד. יוסף בן פינחס וחתנו נטירא, ואהרן בן עמרם, הם ומשפחותיהם וצאצאיהם, נמצאים במרכזן של הידיעות.

דומה שהידיעה המוקדמת ביותר על אנשי ממון אלה נמצאת אצל תנוח'י, המביא דברים שאמר סֶהַל בן נָטִיר (= נטירא), אשר – כפי שנראה להלן – עמד בראש המשפחה אחרי מות אביו נטירא ב-916; סֶהַל מספר על סבו, אשר שמו כשמו הוא, סֶהַל בן נטירא, שהיה לדבריו הַגְ'הֶבֶד' של הוויזר עֲבִידאללה בן סְלִימָאן, מימי נעוריו ועד מותו. כאן אנו נתקלים במשפט הדורש בירור. עֲבִידאללה בן סְלִימָאן נתמנה וזיר לראשונה בימי אֶלְמַעְתֶּמֶד, ב-891, ואילו – כפי שנראה בהמשך – באותה שנה או קצת אחריה הַגְ'הֶבֶד' הנזכר במקורות הוא נטירא, בנו של סֶהַל זה הראשון. אפשר שהאב ובנו פעלו יחדיו. מכל מקום, אם כן, אפשר שסֶהַל שימש גְ'הֶבֶד' של עֲבִידאללה עוד בטרם נתמנה זה וזיר; או שתנוח'י החליף את עֲבִידאללה בן סְלִימָאן עם עֲבִידאללה אחר, בן יֶחִיא, שהיה וזיר כבר בשנות החמישים הראשונות של המאה התשיעית, בימי אֶלְמַתְוִלַל, ואחר כך שוב מ-870 עד 877. מכל מקום, עיקר המעשה מתרחש לקראת סוף ימיו של אֶלְמַעְתֶּמֶד, כאשר הסתכסך עֲבִידאללה בן סְלִימָאן עם אחי הח'ליפה, אֶלְמַוְפֶּק, ונכלא. אז היה סֶהַל בן נטירא נוהג למסור לבני משפחתו של האסיר 100 דינר בכל חודש, והמשיך בואת גם אחרי שחרורו, עד שנתמנה עֲבִידאללה וזיר, ביוני 891. אז נודע לעֲבִידאללה שסֶהַל נוהג לשלוח לַבְצֶרָה 100 דינר בחודש למשפחתו של גִּרְאֵדָה, מזכירו של אֶסְמַעִיל אבן בִּלְבַל, הוויזר של אֶלְמַעְתֶּמֶד. אֶסְמַעִיל זה היה שנוא נפשם של הח'ליפה החדש, אֶלְמַעְתֶּצֶד (שהוציא אחר כך להורג) ושל עֲבִידאללה, ואילו מזכירו גִּרְאֵדָה נכלא. עיקר הסיפור הוא, שעֲבִידאללה כבש את זעמו וגילה הבנה לאנושיותו של הַגְ'הֶבֶד' היהודי. ואולם ברור שלא רק שיקולים של אנושיות ושל מוסר היו כאן, אלא גם הבנת טיבם ההפכפך של השליטים, שהלא מינויים למשרה רמה ומאסרים ועינויים והריגות מתרחשים היו לסירוגין.

לראשונה נזכרים במקורותינו אחדים מאנשי הכספים האלה ובני משפחותיהם בִּאֲכַבָּאר בְּגֵדָדָה. בחלק הנודע בשם 'סיפור נתן הבבלי', אומר המקור הערבי שהשתמר, בשעה שהוא מתחיל לתאר את המחלוקת שבין עוקבא ובין כהן צדק (שבה אני דן בנפרד): 'וכאן מן אנצאר כהן צדק עליה יוסף בן פינחס וכתנה זוג אבנתה נטירא אבו סהל ואסתאק מע בעץ וגוה אלבלד'. ובנוסת העברית: 'והיו לו (לכהן צדק) לעוזרים (נגדו); כלומר נגד עוקבא) יוסף בן פינחס וחתנו (בעל בתו) נטירא (אביהם של סֶהַל ושל אֶסְתָּק) עם קצת פנות הדור' (בסוגריים – מה שהשמיט חמתרגם הקדום).

בחלק האחר שבחיבור הזה, שכולו מן הגניזה, ולשונו ערבית, נמצא סיפור נטירא ובניו. בסיפור זה הגיבורים הראשיים הם נטירא (כנראה: בן סֶהַל), הח'ליפה

אלמַעְתָּד, ואבן אבי אלבָּעַל (לעיל הבאתי את עיקר המידע שבידינו על משפחה זו; אי־אפשר לדעת מי מבני המשפחה הוא הנזכר בסיפור שלפנינו, אם אַחְמַד, או אחיו מַחְמַד, או מישהו אחר מבני המשפחה). הסיפור יש בו נופך של אגדה, אבל בוודאי נמצא בו גרעין של אמת. תחילתו חסרה, אך הסיפור המשתמע הוא, שעל־פי בקשתו של אבן אבי אלבָּעַל עמד הח'ליפה אלמַעְתָּד לפטר את נטירא, שהיה כידוע לנו הג'הַד' של הוויזר צְבִידאללה בן סְלִימָאן. פיטורין אלה אמורים היו להיות מלווים, על־פי השיטה הקבועה הידועה לנו, בהחרמת כל רכושו, במאסרו (ובמאסר בני משפחתו), ובעינויים לשם סחיטת כספים. הרכוש אמור היה להימסר לידי של אבן אבי אלבָּעַל. כאן, כמו בסיפורים על בית ראשי הגולה, מתרחש נס על־ידי חלום, אלא שלא דוד המלך הוא הנראה לח'ליפה בחלומו, אלא אליהו הנביא. הגלגל מתהפך לחלוטין; הח'ליפה שולח לקרוא לנטירא, וזה בטוח שעתידים להוציאו להורג, ועל כן הוא לובש תכריכים ושם על עצמו בשמים של חניטה. ואולם הח'ליפה אך ביקש לדעת את פשר החלום; ומשנודעו לו הדברים לאשורם הוא מוסר את אבן אבי אלבָּעַל ואת כל אשר לו לרשותו של נטירא; ואמנם, בסיוע חיילי הח'ליפה שם נטירא בכלא את אבן אבי אלבָּעַל, מפקיע את כל נכסיו לעצמו, חוץ מהעבדים והשפחות, שאותם הוא מבקש למסור לח'ליפה; אלא שהלה מסרב, על כן מחלק אותם נטירא למקורבי החצר. את הגרעין ההיסטורי של הסיפור הזה יש לבקש ביריבות שבין בני אבי אלבָּעַל ובין הוויזר צְבִידאללה בן סְלִימָאן, מגינם של אנשי הכספים היהודים בימי אלמַעְתָּד. הח'ליפה אף מציע לפטור את היהודים מתשלום הג'זיה, אבל נטירא מסביר לו שאין הדבר רצוי. כי בזכות המס הזה נהנים היהודים מביטחון לחייהם ולרכושם, וחוץ מזה, הלא אפשר שמישהו מיורשי הכס של הח'ליפות יבטל את הפטור ויבקש לגבות את המס גם בעד השנים שחלפו, ויהיה זה אסון ליהודים, שלא יוכלו לשלם סכומים כה גדולים בבת־אחת. אז מחליט הח'ליפה שיש לגבות את הג'זיה כפי שהנהיג הנביא, ונטירא הוא שיגבה אותה מהיהודים. לדברי הכרוניקה מתרחש הדבר תשע שנים וחצי לפני מותו של אלמַעְתָּד (שתאריך מותו ידוע לנו, והוא 5 באפריל 902), כלומר, בנובמבר 892 בקירוב, שהוא זמן קצר, שבועות אחדים, אחרי שנעשה אלמַעְתָּד ח'ליפה (ב־15 באוקטובר של אותה שנה). אם יש גרעין של אמת בסיפור זה, הוא שאמנם אבן אבי אלבָּעַל עמד לאסור את נטירא בפקודת הח'ליפה ולהפקיע את רכושו. ואולם נראה, שאותה שעה סר חנו של אבן אבי אלבָּעַל, ונטירא שמר על מעמדו; ואמנם אפשר שניתנה לו גם הסמכות לגבות את הג'זיה במרוכז מאת היהודים. אותו המקור יודע לספר גם על מהומות נגד היהודים שיוזמו בבגדאד הצופיים, שיצאו להפגין מול ארמון הח'ליפה שעל שפת החדיקל, ועל סופם המר של מחוללי המהומות – תפסו אותם והטביעו בחידקל, לאחר ששברו את עצמותיהם – הכול בזכות נטירא. אין ספק שעל

הסיפור השפיעו מאוד המסורות שהילכו בבגדאד על אודות אלמַעְתָּד כשלושים-ארבעים שנה אחרי מותו, על חלומותיו, על ההקלות במס שהנהיג, על אופיו הנחרץ, כפי שראינו לעיל. וראינו, שמאבקי החצר שבהם מעורבים היו בני אבי אלפֶּעֶל, אף הם מתועדים בכתבי הזמן הערביים.

נטירא המשיך למלא תפקיד של גִ'הָד' החצר גם בימי יורשיו של אלמַעְתָּד (כך משתמע, אף-על-פי שהסיפור מדג על יורשו הראשון, אלמַכְתָּפִי, ומזכיר רק את אלמַקְתָּד, 908-932). לדברי אותו מקור, הוא המשיך בתפקידו עד מותו, במלאת שמונה שנים לחליפתו של אלמַקְתָּד. כלומר, נטירא נפטר בשנת 916. אשר לאהרן בן עמרם, אין 'אכבאר בגדאד' מזכירו כלל, ונראה שהמחבר, או המספר, קרוב היה יותר למשפחת נטירא. המקור היהודי היחידי המזכיר אותו הוא מכתבו של הגאון הארץ-ישראלי מאיר (או של בנו, אהרון), שכתב אל אנשי בבל בעת מחלוקת הלוח, בקיץ של שנת תרל"ג, היא 922, ובו הוא מציין לטובה את 'עטרת ישראל, עדיינו היקר והנעים... אהרן בירבי עמרם נ"ע, מושיע הדור, אשר לא היטה אזנו לסור מחוקי ה'; ומיכן ישמריהו ויחיהו ואושר בארץ ויוסיף לו כבוד על כבודו והדר על הדרו ויקיים לו את שני חמודיו זרע יקרים', וכו'.⁹

9 תנוח' (מהדורת בירות, לעיל, הערה 8), ג, עמ' 31-32, ואין לי ספק ש'איאם אלפתנה' (ימי המלחמה הפנימית) הוא טעות של מעתיק, וצ"ל אלפתנה. D.S. Margoliouth, 'The Table-Talk of a Mesopotamian Judge', *IC*, V (1931), p. 181 וסבור שמדובר בימים שאחרי רצח אלמַתְנֶלֶל (861). השווה Sourdel (לעיל, הערה 5), עמ' 389; פישל (עמ' 32, הערה 6) מביא דברים אלה של תנוח', אבל לא הרגיש בזהות נְטִיר־נטירא. L. Massignon, 'La politique', etc., *RB*, LII (1942), p. 12 פירש גם הוא כנראה את דברי תנוח' שלעיל, שמדובר בעצם בַּעֲבָד־אללה בן יחיא (אלח'אקאני), אף ידע להגדיר שהלה מסר - החל מ'861 - את המונופולין של ענייני הכספים באלֶאָהוּאוּ לְסֶקֶל בן נטירא, וראה בזה מגמה של העדפת היהודים על פני הנוצרים, הקשורה בהחרפת היחסים בין הח'ליפות ובין הביזנטים. אף-על-פי שלא התברר לי מה המקורות שעליהם הוא נשען, סבירה היא האפשרות שכבר החל מאמצע המאה התשיעית היתה משפחת נטירא בעלת מעמד נכבד בעסקי הכספים של הח'ליפות. אוכור יוסף בן פינחס ונטירא חתנו: I, 12, ע"א, שורות 9-11. ובעברית: נויב', ב, עמ' 78. ראה את סיפור נטירא, 11; המאורעות שתיאורם חסר משתמע מן ההמשך (I ע"ב, שורות 10-11). מעשה התכריכים והחניטה מושפע ממסורת ערבית המתייחסת לימי אלמַאָמוּן: הח'ליפה שלח לקרוא לאלח'את' אבן מסכין, אחרי שזה אמר באוזניו דברים שלא נעמו לו. משהודיעו לו שהח'ליפה קורא לו, לבש אלח'את' תכריכים וכך הלך אל הארמון. ואולם כוונת הח'ליפה היתה להודיע לו שחור בו מרוגזו. ראה אבן עבד רבה, אלעקד אלפריד, א, קהיר 1953-1965, עמ'

בימי אלמקתדר היו הבולטים שבקרב הג'הד'יים, לפי המידע שבידינו, יוסף בן פנחס ואהרון בן עמרם. אמנם אחד הצעדים הראשונים שמייחסים לאלמקתדר בראשית ח'ליפותו היה, כאמור, האיסור להעסיק יהודים ונוצרים במשרות ממלכתיות (בשנת 296, החופפת בערך את 909); ואולם הוא ציין בפקודתו שני יוצאים מן הכלל: הרופאים והג'הד'יים. מעמדם של שני הג'הד'יים היהודים נגלה לעינינו בקשר לפיטוריו של הווזיר עלי אבן אלפראת ממשרתו, בשנת 306, בג'מאדא ב', כלומר, בנובמבר 918. לפי אחד המקורות, גבה חאמד אבן אלעבאס משני הג'הד'יים היהודים 700,000 דינר שהווזיר המפוטר הפקיד אצלם. מקור אחר, הלאל אלצאפי, יודע לספר שאבן אלפראת הוא שמינה את 'יוסף בן פינחאס והרון בן עמראן' ואצלם, ורק אצלם, הפקיד את כל הכספים שהופקעו ממי שהוציאו להורג ומאחרים, ולא הפקיד כספים אלה לא באוצר הח'ליפה ולא באוצר הח'ליפות. מזכירו אבו בֶּקְשֶׁר עבדאללה אבן פֶּרְגִ'וֹיָה היה מופקד על ההתחשבות עם ג'הד'יים אלה, ודבר מכל זה לא הובא לידיעת משרדי הממשל. בשנה שבה נכלא (כלומר ב'918) שיגר אבן אלפראת מכתב אל מנהל האוצר, מָאָנֶס, ובו כתב (בין השאר) כי 'החשבון של יוסף בן פינחאס והרון בן עמראן מראה שהופקד אצלם (סכום של) כך וכך (וציין הכל בשלמות) והסכום שנותר אצלם לאחר מה שהועבר אל הדרתו הח'ליפה... ומה שהוצא על מטרות כפי שציוו הוא והאדונים... בדרהמים: אלף אלפים וארבע מאות ושבעים אלף וחמש מאות ארבעים וששה. וציווה על מָאָנֶס שיקבל אצלם את הסכום הזה ויעביר אותו אל אוצר הח'ליפה; וקיבל זאת מָאָנֶס מהם ולא נשאר אצלם דבר, ולא נודע כמה הופקד אצלם מלכתחילה ולא על מה הוציאו את הכספים; ולהערכת המזכירים היה סכום של אלף אלפי דינרים'. השאם בן עבדאללה, שאותו מינה אחר כך עלי אבן עיסא להיות מעין ראש המנהל, מספר שנצטוו להביא את שני הג'הד'יים ולחקור אותם בדבר אותם סכומים. הם טענו שאבן אלפראת קיבל מהם חשבון, או ציווה עלי אבן עיסא לאסרם ולאיים עליהם, ואולם הם הציגו לפניו טיוטה של חשבון בלתי-מסודר. לאחר לחץ נוסף הודו, שנשארו אצלם 100,000 דֶּרְהֶמִים, אבל הם כבר הוציאו אותם. האשם הטיל עליהם לשלם 10,000 דינר והם אמנם שילמו, אבל עלי אבן עיסא לא הסתפק בזה,

67, והשווה H. Lammens, *Études sur le règne du calife omayyade Mo'awia Ier*, Paris 1980, p. 107. על ארמון אלמַעְתַּד ש'על שפת החירקל, ראה אבן אלג'ווי, אלמנתם, ה, חיראבאד 9/1958, עמ' 143. הוא ציווה לבנותו בשנת 280, היא 893. ראה מה שנאמר על נטירא אצל פישל, עמ' 34-43. איגרת הגאון הארץ-ישראלי: אצל ח"י בורנשטיין, 'מחלקת רב סעדיה גאון וכן מאיר', ספר היובל לנ' סוקולוב, ורשה 1904, עמ' 105; A. Guillaume, 'Further Documents on the Ben Meir Controversy', *JQR*, NS, V (1914/5), p. 553.

ניסה לסחוט עוד, אלא שתמך בן מַחְמֵד, שהיה ממונה על המשך חקירתם, הודיע שאין הוכחות נגדם, ולהם יש הוכחה ששילמו הכול, ועל אבן אלפראת אפשר לסמוך שלא השאיר אצלם אף פרוטה. אף-על-פי-כן הצליח האשם לסחוט מהם עוד 200,000 דרַהֲמִים, ואז נתן להם צלי אבן עיסא תעודת זיכוי. בסופו של דבר הוא לא ויתר על שירותם, והתנה אתם שיזרימו אליו בכל אחד בחודש 30,000 דרַהֲמִים הדרושים לו בשביל הצבא, ובנוסף לזה שיקדמו לו בכל אחד בחודש 150,000 דרַהֲמִים, שאותם יחזירו לעצמם מכספי המסים של אלא־הואז; הוא מסר להם את ניהול הכספים (ה'ג'הֶבְד'ה'), של אזור אלא־הואז בתורת זיכיון קבוע, ובנוסף גם את הכספים שמזרים האוצר בכל חודש לתאמך כדי שישמשו לתשלום המשכורות, ובסך הכול 20,000 דינר. נראה שכוונת אותו קטע אצל הכרוניקאי הערבי היא, שלפי חשבונו של צלי אבן עיסא צריכים היו להזרים לו בתחילת כל חודש 180,000 דרַהֲמִים ולקבל תמורתם 20,000 דינרים, שלפי עשרה דרַהֲמִים בדינר הם 200,000 דרַהֲמִים. לאחר שסירבו תחילה, קיבלו שני ה'ג'הֶבְד'ים היהודים הצעה זו, והם הוסיפו למלא אחר תנאים אלה ולשמש במעמד זה במשך שש-עשרה שנה; אם נערך ההסכם בתחילתה של שנת 919, נמשך הדבר עד 935, בימי השניים ובימי יורשיהם. ואולם, כאמור, תחילת מעמדם של השניים היתה קשורה בעלייתו של צלי אבן אלפראת. הוא התמנה וייר לראשונה בסוף 908, ונראה שכבר אז, או סמוך אחר כך, מסר לשניים את ניהול הכספים מהכנסות המס במחוזות אלא־הואז. כאשר היה זקוק לכסף היה 'קורא ליוסף בן פינחס, ה'ג'הֶבְד' היהודי, שהיה ה'ג'הֶבְד' של אלא־הואז, ודורש ממנו להמציא את הכספים, וזה היה מנסה תחילה להסביר שאין ההכנסות מספיקות, אבל היה מקבל את הדין בסופו של דבר. הלא אלצאבי מטעים בעיקר את מעמדו של אהרן בן עמרם, ונראה שהוא היה הראשון לקשרים ההדוקים עם הווזיר צלי אבן אלפראת. ביוני 924, בהיותו בכלא לאחר פיטוריו מן הווזירות, דאג אבן אלפראת למסור את חשבונו האחרון על עסקיו עם ה'ג'הֶבְד' אהרן בן עמרם. היתרה המופקדת אצלו, מכספי ההפקעות, היתה 155,200 דינר, ואבן אלפראת ביקש להודיע זאת לח'ליפה אלמַקְתָדֵר. זה מיהר לצוות שיכלאו את אהרן ויקחו ממנו את הכספים ויכניסום לאוצר הח'ליפה ('בית מאל אלח'אצ'ה'), ללא ידיעתו של הווזיר החדש, מַחְמֵד בן עבדאללה אלח'אקאני. וכשביקש צלי אבן אלפראת לגמול חסד לצלי אבן עיסא, והוא ובנו אלמַחְסֵן העניקו לו 3,000 דינר מתוך מה שהפקיעו אצלו, לקח אבן אלפראת גיליון נייר וכתב בו פקודה אל אהרן בן עמרם, וכיוצא בזה עשה גם אלמַחְסֵן בנו, האב על 2,000, והבן על 1,000 דינר. סביר לשער שעדיפות זו לכאורה של אהרן בן עמרם נובעת מן העובדה שיוסף בן פינחס נפטר כנראה ב־920 בקירוב. חתנו נטירא נפטר לפניו, ב־916, כפי שראינו. נראה שחזונו יוסף בן פינחס עוד האריך ימים שנים אחדות אחריו, ואילו אחרי מותו היה אהרן בן

עמרם הבכיר, ואילו יורשו של יוסף בן פינחס היה נכדו, הצעיר עדיין, סָהֵל בן נטירא.¹⁰

פישל הביע את הסברה שהיה לשתי משפחות הג'הֶבְדִּים היהודים האלה מרכז משלהם (משרדים; בלשון: offices) ברחוב בגדאדי שנקרא דָּרְב עֶזְרָא. ואמנם כמה מקורות מזכירים רחוב בשם זה, ומשתמע מהם, שהיה זה מרכזם של החלפנים והשולחנים (אלצ'יארף). ואולם מסיפור נטירא נודע לנו שביתו של סָהֵל בנו (ולפני כן כנראה גם של קודמיו) היה בִּדְרֵב גִּמִּיל, בְּקִטְיעָה (שכונה) של אלְכָרְבִיע. דומה שהיה זה אזור שבו התרכזו כמה מנכבדי הממלכה ושם היו ארמנותיהם.

אף כי כפי שראינו לעיל, השתדלו הג'הֶבְדִּים היהודים להיות ניטראלים ככל האפשר במאבקים הסוערים שבין הסיעות היריבות בממלכה העֶצְרָאסִית, נראה שהיו נשאבים לפעמים אל תוך המערבולת של המאורעות – לרוב מאורעות דמים – של התקופה. כך נקשר שמו של אהרן בן עמרם לגורלו המר של המיסטיקן אלְחֶלְלָג, שהוצא להורג ב־921, בסיפור המיוחס למזכירו של הוויזר אבן אלְפֶּרַת, וְנָגִי, כפי שסיפר אותו בנו, אבו אלקאסם אֶסְמַעִיל; אהרן בן עמרם בא אל בית־דינו של הוויזר, חָאמֵד אבן עֶבְרָא (אויבו רודפו של אלְחֶלְלָג), בעת שנסתיימה הישיבה. הוא היה

10 גִּנְתָּה אֶלְמָקְתָדֵר בְּנוּעַ לְמִשְׁרוּת: סִבֵּט אֲבִן אֶלְגִּ'וּי (לעיל, הערה 2), דף 41 ע"ב. אבן תַּעֲרִי בְרִי (לעיל, הערה 2), ג, עמ' 165. תיאור מפורט של המאורעות הקשורים בפיטורי אבן אלְפֶּרַת נמצא אצל אבן אֶלְאֵתִיר, אֶלְכָאמֶל, ח, עמ' 110–112 (ואינו מזכיר את אנשי הכספים היהודים). ראה עריב (לעיל, הערה 8), עמ' 74: לאבן אלְפֶּרַת היו אצל הג'הֶבְדִּים היהודים 750 אלף דינר; הלאל אלצאבי (לעיל, הערה 2), עמ' 79–81. הלאל אף יודע לפרט, במסגרת הרשימה של נוסחאות הכבוד החייבות להיכלל במכתבים הרשמיים, שבמכתב אל יוסף בן פינחס ואֶל תָּרוֹן בן עֶמְרָאן (וגם: וְכִרְיָא בן יוֹחָנָא, נוצרי שהיה גם הוא מן הג'הֶבְדִּים הממלכתיים) חייבת להיכלל הנוסחה: 'אֶבְקָאן אֶלְלָה' (יֶאֱרִיךְ אֱלֹהִים אֶת יָמֶיךָ), ובראש המכתב חייבים לציין את הכִּנְיָה: אֲבוּ פִּלּוּנִי וְאֵת הַשֵּׁם וְאֵת שֵׁם הָאֲבִי וְלִהְיוֹסִיף 'אֶבְקָאן אֶלְלָה' (יֶאֱרִיךְ אֱלֹהִים אֶת יָמָיו – שֶׁל הַנִּמְעָן). ראה שם, עמ' 158, 159. הכנסות אֶלְאָהוּאוּ, הֶלְאֵל, שֶׁם, עמ' 178: מייחד את אהרן בן עמרם: שם, עמ' 33. החשבון האחרון של אבן אלְפֶּרַת: שם, עמ' 124. המענקים לְעִלִּי אֲבִן עִיסָא: שם, עמ' 306. על העובדה שנטירא מת על פני חותנו יוסף בן פינחס עמד גם פישל (עמ' 44), והוא אף מעלה שם את האפשרות (שאיננה מוכחת) שמות חתנו הוא שהניע את יוסף בן פינחס לקשור קשרי עסקים עם אהרן בן עמרם. מעשה הקשרים בין אבן אלְפֶּרַת ובין שני הג'הֶבְדִּים היהודים נמצא, בשניונים קלים, גם אצל תַּנּוּחִי, נשואר, ח (מהדורת בירות, לעיל, הערה 8), עמ' 38 ואילך. ראה סיכום (חלקי) של המקורות בעניין זה גם אצל זִכִּי, אֶלְמָקְתָבִס (לעיל, הערה 6), עמ' 425.

בחברתו של ונג'י, כאשר משרתו (עֶלְאם) של חאמֶד בא פתאום וקרא לאהרן בן עמרם; זה הלך אתו ושב כעבור זמן קצר, נבוכ, אחרי ששמע את סיפורו של המשרת, ועיקרו, כי בשעה שהביא אוכל לאלח'לאג' מצא אותו ממלא את החדר, מהתקרה עד הרצפה, ומקיר לקיר. המשרת נבהל, הפיל את האוכל ובא בריצה לספר לַגְ'הֶבֶד' היהודי את אשר קרה. בסופו של דבר זכה לנזיפה חמורה מפי הוויזר, על שהוא מאמין במעשי התרמית של אלח'לאג'. ולענייננו, בדרך אגב נמצאנו למדים על הקשר החברתי שהיה בין שולחנים אלה ובין הפקידות הממלכתית הגבוהה. מאסיניזן אף מרחיק לכת ולומד מן המעשה שאפשר לשער שהג'הֶבֶד' היהודי הוא שהיה מופקד על שמירתו של אלח'לאג'.¹¹

המקור מן הגניזה מספר לנו שאחרי מותו של נטירא (916), הוסיף בנו סְהַל, הגדול בשני בניו (שם האחר: יצחק), למלא את מקום אביו, בהיותו ג'הֶבֶד' של הח'ליפה,

11 דָּרְבַּ עֶזְרָא: תנוח' (לעיל, הערה 8; מהדורת בירות), ב, עמ' 192; ב, עמ' 133 (... אכן עבדאן אלצירפי... מן וג'יה אלציראפ בדבר עז; אכן עבדאן השולחני, ...מן החשובים שבשולחנים שברחוב עז). אכן מסכוייה, א, עמ' 247: השולחנים שברחוב עז (בשנת 933 לספה"ג); ב, עמ' 188: ...שולחני בביתו של אבו עלי, אחר ברחוב עז (בשנת 961 לספה"ג). יאקות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 399 ('לרחוב עז, אל השולחני'). עוד נזכר בתורת מקומם של השולחנים: דאר אלפטיח, ראה אלח'טיב אלבעדאדי, תאריח' בעדאד, קהיר 1931, ז, עמ' 456. פישל, עמ' 10, הערה 4; מאסיניזן (לעיל, הערה 4), א, עמ' 551, הערה 2; Busse (לעיל, הערה 2), עמ' 482. מגוריו של סְהַל בן נטירא: III, 11, ע"א, שורה 19. ראה אלח'טיב אלבעדאדי, שם, א, עמ' 88-89, היודע להסביר ששמותיהם הקדומים של חלקי בגדאד הם לפי עוזריו ואנשי החצר של הח'ליפה אלמנצור, מייסד העיר. דָּרְבַּ ג'מיל נקרא על שמו של ג'מיל בן מַחְמַד, שהיה אחד המזכירים, ואילו השכונה אלרביע נקראת על שם אלרביע בן יוֹנָס, הוויזר, שקיבל אותה מהח'ליפה הג'ל (כנראה לשם הפקת הכנסות ממנה: אקסע). לפני ייסוד העיר היה שם כפר שנקרא בנאוריא, והיה שייך למחוז באדוריא. עלי-פי אלח'טיב היתה שכונת אלרביע מאחורי דָּרְבַּ ג'מיל. דָּרְבַּ ג'מיל נזכר גם אצל יאקות, מעג'ם אלבלדאן (ed. Wüstenfeld, Leipzig 1866), ב, עמ' 119. והשווה: J. Lassner, *The Topography of Baghdad*, Detroit 1970, pp. 257, 72 f. מעשה אלח'לאג', ראה: עריב (לעיל, הערה 8), עמ' 91; תנוח' (לעיל, הערה 8; בירות), ו, עמ' 86 - כפי שהעתיקו המהדיר מאלח'טיב אלבעדאדי, ראה אצלו (לעיל, בהערה זו); ת, עמ' 137-138; והשווה: Massignon (לעיל, הערה 4), עמ' 550 ואילך. דעתו בדבר היות אהרן בן עמרם אחראי על שמירתו של אלח'לאג' מקובלת גם על דעתו של פישל (עמ' 12, הערה 3).

ומשתמע שעיקר עיסוקו היה בכספי המסים; ואולם הוא לא היה רשום בין מקבלי ה'רוק', כלומר המזונות, או המשכורת, מאוצר הח'ליפה. היו משלמים לו תשלום שנתי חד-פעמי של 500 דינר, אבל הוא לא היה שומר אותם לעצמו, אלא היה מחלקם לגדולי הממלכה, הוויזירים של הח'ליפה. עוד יודע אותו מקור לספר, שהיה לו שוק בפארס (ונראה שהכוונה: אלאהואז) שהיה מכניס לו 2,000 דרהמים בשבוע, כלומר למעלה מ-10,000 דינרים בשנה. המקור מפליג ומספר בטובות הרבות שהוא עושה לישראל ומעשי הצדקה התמידיים שלו. הוא מאכיל עניים רבים, כ-200 עד כ-400 עניים בשבתות, ובייחוד - כך משתמע - תלמידי חכמים שבהם. סהל היה תלמידו של רב סעדיה גאון והוא עצמו היה בקי וזריז ותלמיד חכם. ולא זו בלבד, אלא אף לחשובי המוסלמים מחלק היה בנדיבות מופלגת צדקה ומתנות ובגדים, ומקצה כספים ל'שריפים' שבהם, הם בני משפחת עלי שבכופה, ולבני האשם. ואמנם נזכר סהל בן נטיר (מס' 2) במקורות הערביים, ונאמר עליו שהיה גובה המס במחוזות של אלאהואז בימי אלראצי, בשנת 324 (היא 936); אבל כמובן אין זה אומר שהוא היה במעמד זה רק באותה שנה; אף איננו יודעים אם הוסיף לשמור על מעמדו אחרי שהשתלט על אותו אזור אבו עבדאללה אחמד בן מחמד אלברדי באותה שנה. אף אם המשיך עוד לכהן במשרתו, בא קצו כעבור זמן לא רב, לכל המאוחר ב-326, היא 938, כאשר נרצח, כנראה, בעינויים; המקור מציין: 'לא מזמן שמו מחבת ובו גחלים על בטנו של סהל בן נטיר הג'ה'בד'.

נראה שעם מותו של סהל בן נטירא (ואיננו יודעים דבר על גורלו של אחיו יצחק) תמה תקופת גדולתם של צאצאי יוסף בן פינחס ושל נטירא חתנו. סעדיה גאון עדיין מזכיר בנשימה אחת, 'בעלי בתים חשובים אשר בבגדאד, אשר אנחנו יושבים ביניהם, בני מר נטירא ובני מר אהרן, זכר הנאספים לברכה'. כך הוא מזכיר אותם זמן קצר אחרי שנעשה גאון, ב-928, באיגרתו אל קהילות פסטאט, שבה הוא מבקש מאנשי פסטאט, נאמניו ותלמידיו, שיפנו אליו בשעת הצורך, והוא יפעיל לטובתם את אותם חשובי בגדאד, שהרי מצרים אז בתקופת הביניים שבין שלטון בני טולון ובין שלטון האח'שיד, ובגדאד היא השולטת בה לפחות להלכה. בדרך אגב נמצאנו למדים גם שאהרן בן עמרם מת זמן מה לפני 928, שהרי הגאון מזכיר אותו עם ברכת הנפטרים. כאמור, אחרי מעשה אלח'לאג' (921) אנחנו מוצאים את אהרן בן עמרם נזכר במכתב הגאון הארץ-ישראלי, בעת מחלוקת הלוח (בשנת 922), ואצל אבן מסכ'ניה, הפקודה של אבן אלפראת לשלם 2,000 דינר לעלי אבן עיסא, שהוזכרה לעיל (שנת 923), וכן כאשר אבן אלפראת המובל לכלא מבקש להודיע לח'ליפה מה יתרת הכספים שאצל הג'ה'בד' היהודי (יוני 924). בנו של אהרן היה יד ימינו של אביו בימי חייו של זה, כי אנו מוצאים את אבן אלפראת מבקש להודיע על חשבון של פיקדונות שהיו לו אצל

אהרן בן עמרם ואצל בנו.

הראשון בבני אהרן הנזכר במקורותינו הוא בֶּשֶׁר בן אהרן, ב'אֶכְבָּאָר בְּגַדָּאד', בגרסה העברית של הנוסח הנקרא סיפור נתן הבבלי. הוא נזכר שם בקשר למחלוקת הקשה שפרצה בין סעדיה גאון ובין ראש הגולה דוד בן זכאי; אל בֶּשֶׁר זה פונים קהל בגדאד, ב'937 בקירוב, שיפעל לעשיית שלום, ובדרך אגב נאמר לנו שם שאותו בֶּשֶׁר היה חותנו של כֶּלֶף (אהרן) בן סרגאדו (יוסף), שנעשה אחר כך גאון פומבדיתא: 'בֶּשֶׁר בן אהרן שהוא חותן כֶּלֶף בן שרגאדו, שהיה (הכוונה לְבֶשֶׁר) אדם גדול בבבל והיה מחשובי מקומו'. חשוב לשים לב לעובדה שמכאן ואילך נפסקות הידיעות הממשיות על אודות בני נטירא (נכדיו של יוסף בן פינחס); הידיעה המפורשת האחרונה עליהם היתה הידיעה על דבר הוצאתו להורג של סֶהֱל בן נטירא, כנראה ב'938; עובדה זו, היתה לה כנראה חשיבות בהתפתחות המאבק הפנימי שבקרב יהודי בבל בימי סעדיה גאון, נושא שאני דן בו להלן בנפרד.

באביב של שנת 953 – בהעתקת איגרת של איש ישיבת פומבדיתא שאת שמו איננו יודעים, אלא רק שהיה נכדו של טוב, ועל כן נקרא לו כאן 'נכדו של טוב' – נזכרים אהרן ומשה בני אברהם בן אהרן. הכותב הוא צאצא של גאונים, והוא כותב אל מישו מאישי ספרד, אולי אל חסדאי אבן שפרוט. אהרן הכהן בן יוסף, הוא כֶּלֶף אבן סרגאדו, היה אז ראש ישיבת פומבדיתא, בעוד הכותב שייך ככל הנראה לסיעתו של שרירא בן חנניה, שנעשה גאון אחר כך. בתנותו את המצוקה ואת הקיפוח של חלק מאנשי הישיבה, אומר נכדו של טוב במכתבו:

...ונגזלנו ולא הגיע לידינו ממנה [ממה ששלחו לישיבה] אלא דבר מועט, שהציל אותנו נשיאנו שלמה [הוא בן יאשיהו] ראש הגולה... וגם נדבתך ואת אשר נתנדבתה בעת הזאת ושגרתה על ידי הזקן הנכבד האציל בעם והסוחר באמונה, אשר אין במדינתנו כמהו בוקנים ביראת ה' ובענוה ובעשִׁית משפט וצדקה מרי ורבנא אהרן ואחיו החשוב והמכובד מרי ורבנא משה, ינצרו צורם ויתמיד עשרם, בני מרי ורבנא אברהם בן אהרן זכרם לברכה, בקש הגוזל [יריבו בפומבדיתא] לבלעם ולטרפם.

גם בהמשך, לקראת סיום האיגרת הארוכה שלו, מציין הכותב 'ויהיו אגרותיך על יד זקן תפארה וישיש עטרה מר' אהרן יברכו יוצרו' וכו'.

ב'962 וקצת אחריה, מזכיר את בני אהרן במכתביו גאון פומבדיתא, נחמיה בן כהן צדק: 'ויהיה הכל על ידי בני אהרן שמרם אל', כלומר באמצעותם יש לשלוח כספים מפסטאט לבבל. באחרון שבשלושת המכתבים עבר הגאון ללשון יחיד: 'בן אהרן אלבגדאדי', ונראה שהיה מעין קשר משפחתי בין ישיבות בבל ובין בני אהרן. נחום בן

יוסף הפרדאני מציין במכתבו אל הגאון שמואל בן חפני שקיבל את מכתבו של הגאון באמצעות אבו אלפרג' בנימין בן משה בן אהרן (7 באוגוסט 994); וכבר מאן שם לב שאותו בנימין בן משה הוא כנראה גם כן מאותה משפחה של אנשי הכספים הבגדאדיים. כעבור עוד דור אחד, אנחנו מוצאים במכתבו של סוחר אלמוני (נשתמר רק שם אביו, שלמה), יליד מצרים ששהה שנים רבות במזרח ובהיותו בן שמונים פנה לשוב אל ארץ מוצאו, שהפקיד כספים אצל שלמה בן אהרן בבגדאד, והוא אף מציין שאותו איש כספים מתגורר ב'סוק לילוי' (שוק הפנינים) שבשכונה (מחלה) הנקראת עלי אלטויל.¹²

12 סהל ממלא את מקום אביו: 11, III, ע"א, שורות 20-21, ושם גם על טובותיו לשריפים. ע"ב שורה 18; ע"א, שורה 18 ואילך. בתקופה ההיא היה לשני סוגי ה'אשראף', בני עלי ובני האשם, מנהיג משותף. המדאני (לעיל, הערה 6), עמ' 16 (שנת 302; התחילה ב-27 ביולי 914); באותה שנה מת אַחְמַד בן עַבְד אלעזיז בן סומא (או סומאר) ההאשמי, ה'נִקְיָב' של העבאסיים, וירש את מקומו בנו, מַחְמַד. אַחְמַד היה בן 92 במותו. השווה באואן, עמ' 74-75 (הוא משתמש בכתב־יד של המדאני, ובו פרטים שונים במקצת). השתלטות אלפרירי על אוור אלנאואו: M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides*, Paris 1953, pp. 510 f. ומראי מקום נוספים שם. ראה את הערך *al-Barīdī* (מידר D), ב-*EI²*. ראה עוד על בני נטירא, סהל ויצחק, *JQR*, XVII, 'Arabic Report', etc., p. 749 (1904/5). מותו של סהל: אבן מסכיה, א, עמ' 379. סעדיה גאון: 8, ג. עוד על עניין בני נטירא ובני אהרן: *JQR*, NS, VII (1916/7), J. Mann, 'The Responsa', etc., pp. 466 f. בְּשֵׁר בן אהרן, ראה: נויב', ב, עמ' 82. מכתבי נחמיה גאון: 15, שורה 23; 17, שורה 9; 18, שורה 16. הסוחר האלמוני: 127, ע"א, שורות 14-18. נחום בן יוסף הפרדאני: 58, ע"א, שורות 9-10. והשווה י' מאן, 'עניינים שונים', וכו', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 177. על הקשר שבין 'בני אהרן' שבמקורותינו ובין אהרן בן עמרם עמד לראשונה פישל, עמ' 37 ואילך. ראה מכתבו של נכדו של טוב: 13, ו, שורות 6-21; יא, שורות 6-8; J. Mann, 'The Responsa', etc., *JQR*, NS, VIII (1917/8), p. 342. הנזכר כאן הוא אחד מאותם 'בני אהרן' האלמונים הנזכרים במקורות האחרים, כלומר נכדו של אהרן בן עמרם. במאמרו הנ"ל בתרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 174, שינה את דעתו, בסברו שיכול היה הנכד להיקרא על שם סבו רק אחרי פטירתו של זה. ומאחר שאהרן בן עמרם חי עדיין ב-924 (כמסתבר לעיל); הוא מת, כנראה, זמן מה לפני 928, נכדו עדיין לא יכול היה להיות 'זקן תפארה וישיש עטרה' כנאמר במכתבו של נכדו של טוב. מכאן סבר שמדובר שם במשפחת עשירים בגדאדית אחרת. אבל הוא אינו צודק, כי בני אותם דורות קראו לבניהם על שם הסב אף בהיות זה בחיים, וכתב על זאת גויטיין, חברה, ג, עמ' 6-7 (ושם גם ציין את טעותו של

כמה וכמה מקורות ערביים מזכירים אישים יהודים, אנשי כספים הנמצאים לימינם של מפקדי צבא ושל פקידים גבוהים בח'ליפות, מנהלים את עסקיהם, גובים למענם מסים, וכיו"ב. השם החוזר לעתים קרובות בשמות אבותיהם של אותם אישים, הוא השם ח'לף. השם הזה (במקורות היהודיים של התקופה הוא נכתב: כלף) הוא בדרך כלל השם הערבי של מי ששמו אהרן, כי משמעותו מחליף, ממלא מקום, שהוא מעמדו של אהרן הכהן לעומת משה רבנו. האישיות היהודית המרכזית בתקופה הנדונה ששמה אהרן וגם כלף הוא אהרן הכהן בן יוסף, שהיה גאון פומבדיתא. לעומת זאת אין אהרן בן עמרם, איש הכספים, נזכר בשם כלף במקורות היהודיים. משום כך ייחסתי (במחקר שיצא לאור בשנת תש"ם) את הידיעות הללו שבמקורות הערביים לצאצאיו של הגאון הנ"ל. עכשיו, משחלפו עשר שנים ומעלה, אני נאלץ לבקש מחילה מגאון וגדול בישראל על ששייכתי את צאצאיו (המשוערים) לעולם הכספים, אף-על-פי שהוא עצמו לא רחוק היה מעולם זה. שהלא היה, כפי שכבר ציינתי לעיל, חתנו של בן אהרן בן עמרם, כלומר אשת הגאון היתה נכדתו של אהרן בן עמרם, ובניו (אם היו לו בנים) – ניניו של זה. עתה מעדיף אני לשער שמדובר בבני אהרן בן עמרם, איש הכספים עצמו.

במקורות הערביים של התקופה אנחנו פוגשים את עלי בן ח'לף (או: הארון) בן טנאב (או טנאב, טנאב). אבן מסבִּייה מזכיר אותו בתורת חוכר האחוות הממלכתיות ושל התי'ראג' (מס הקרקע) שלהן, בימי אלמקתִדֶר, ב־931 (כלומר שנים אחדות אחרי מותו של אהרן בן עמרם). הוא קושר קשר עם יאקות, פקידו של הח'ליפה, הממונה על התי'ראג' באזור שיראז, להעלים את ההכנסות ולא להעבירן לבגדאד. הם מצליחים

מאן, שגרמה לו למסקנות מוטעות בכמה עניינים). א' שייבר ('איגרת של אברהם בן יצחק בן נטירה', תרביץ, מח [תשליט], עמ' 352 ואילך), ביקש למצוא אחד מבני נטירה, אברהם בן יצחק בן נטירה, באיגרת מן הגנזיה: TS AS 146.30, שלדבריו היא בכתב־ידו של אברהם הכהן, מחברם של שירי תהילה שנמצאו בגנזיה; האיגרת נכתבה אל פלוני אברהם בן יצחק. הכותב ניצל מאנייה שנטרפה בים, בנסעו בה יחד עם אדם מגרבי, וכל רכושו שהיה עמו ואף בגדיו אבדו. זה מכתב של בקשת עזרה, ואין שום אחיזה לסברתו הנ"ל של שייבר; הלא כמה אברהם בן יצחק איכא בשוקא. ניסיון לגלות צאצא של יוסף בן פינחס אנחנו מוצאים בקשר לתעודת־מכר ערבית (מוסלמית) דמשקאית: ב־20 ביולי 922 קונה אלחסין בן עֶזִיד חלקת אדמה בכפר תִרְדָאן, בְּעֶטְסָה של דמשק, מאת היהודי אֶבְרָהִים בן פינחס בן יוסף, בעד 85 ושלש דינר. ראה: J. Sourdel-Thomine et D. Sourdel, 'Trois actes', etc., *JESHO*, (1965), VIII, pp. 167 ff. ושם בעמ' 182–183 סברתם שמדובר בקרוב משפחה (אולי אחיו) של יוסף בן פינחס; ובעקבותיהם, *AESC*, E. Ashtor, 'Migrations de l'Iraq', etc., XXVII (1972), p. 187.

בזאת, עד אשר מקבל את השלטון באזור פאָרס, כלומר באזור הדרומי-מערבי של פרס, עלי בן בויה, ב־7 ביוני 934. (עלי בן בויה, אחד משלושה אחים, עמד בראש שבטי הַדְּלִימִים, שבטים פרסיים צפוניים, והוא הראשון שפתח בהשתלטותם על הח'ליפות, תחילה בַּאֲפֶהָאן ואחר כך בפאָרס; ידוע בְּכִינוּי עֲמָאד אֶלְדִּן־לָה, שהעניק לו הח'ליפה). השניים, עלי בן ה'לף ויאקות, זכו לתמיכתו של הוויזיר אבן מְקֵלָה, ועלי בן ה'לף אף מתמנה על הַח'רָאג' בכל דרום פרס, כלומר במחוזות פאָרס ופְּרָמָאן, בימי הח'ליפה אלראצי; אבל הם נאלצו להימלט עקב השתלטותו של בן בויה הנ"ל. עלי בן ה'לף נמלט אז בדרך הים, מאַהוּאז, לַבְּצֶרָה (אוקטובר-נובמבר 934). אֶלְהֶמְדִּאֲנִי יודע להוסיף שאבן מְקֵלָה אסר (ב־935) את עלי בן ה'לף בן סִיאר (!) כשהגיע זה לבגדאד. בתחילה הטילו עליו קנס של 300,000 דינר, אבל התפשרו אתו על 100,000. נראה שכל אלה, טַאָב והיתר, אינם אלא שיבושים של עֲמָרָאן.

אלצולי, שהיה בן-זמנם של המאורעות, מביא ידיעות נוספות על קורותיו של עלי בן ה'לף בשנים הבאות. בְּגִ'פֶּם, מפקד תורכי (עוזרו של אבן ראיִק, המפקד הראשי של הצבא הַעֲבָאסִי), מינה את עלי בן ה'לף כַּאֲתָב, כלומר פקיד ראשי, בואָסֶט, במארס 938. בְּגִ'פֶּם ריכוז אז את כוחותיו באותה עיר כשהוא נסוג מפני בני בויה המתקדמים באיטיות מערבה. לדברי אבן אֶלְאֲתִיר, אילו הצליח בְּגִ'פֶּם, בסיועו של עלי בן ה'לף, לסלק את עלי בן בויה מאזור פאָרס, מוסכם היה שבְּגִ'פֶּם יתמנה שם מושל, ואילו עלי בן ה'לף יהיה הממונה על הַח'רָאג'. לפי שעה שם עלי בן ה'לף את ידו על המסים של אזור ואָסֶט. בקשר למאורעות אלה נזכר לראשונה גם אֶבְרָהִים (אבו אסְחָק), אחיו של עלי. ההצלחה האירה פנים לַבְּגִ'פֶּם. הוא קָשֶׁר קָשֶׁר נגד אדוניו אבן ראיִק, הצליח לגרש אותו מבגדאד, והשתלט על העיר בסתיו של אותה שנה, היא 938. באותה שנה, כנראה בעיצומו של המאבק בין שני התורכים, המתה העיר בגדאד בגלל שערורייה, והיא, שפקידו היהודי של היהודי עלי אבן ה'לף נתפס עם מוסלמית. ראש המשטרה הלקה אותו, בנוכחות עלי אדוניו, ביום ו'. עלי לא נרגע עד שעלה בידו להשיג את הלקאתו של אותו ראש המשטרה בנוכחותם של יהודי בגדאד (כך אבן אֶלְגִ'וּיִי). עלי בן ה'לף עצמו סבל אחר כך בגלל תמיכתו בַּבְּגִ'פֶּם, כאשר חסידי אבן ראיִק פשטו בתחילת 939 על ביתו שבגדה המערבית של החידקל, סמוך לגשר, וכן על ביתו של אברהם אחיו, בזוו אותם ונטלו עמם גם רכוש (או כספים) של בְּגִ'פֶּם שמצאו שם.

מעמדם הרם של שני האחים היהודים הגיע לקצו זמן קצר אחר כך. לדברי אלצולי הטיל עליהם בְּגִ'פֶּם קנס של מיליון דֶּרְהֶמִים (לפי אבן מִסְכְּנִיָּה עמד הקנס על 50,000 דינרים, והוא הוטל על עלי בלבד). הפקודה באה מהח'ליפה, אלראצי, והוויזיר החדש, בן חסותו של בְּגִ'פֶּם, אבו גַ'עְפֶּר מֶחְמֶד בן יַחְיָא בן שִׁירְזַאד, קיבל לידי את עלי בן ה'לף, אבל זה לא היה מסוגל להמציא אלא סכום קטן מאוד. הוא ניסה לגייס כספים

ממכירת חיטים ושעורים מן המסים שקיבל מאזורים רחוקים, אבל לא מצא קונה. האשימו אותו שמעל בכספים שגבה בהיותו פאתב במוצ'ל (מדובר על מיליון דינרים, אבל אפשר שצ"ל: דר'המים). האחים נותרו אפוא במאסר, ובסופו של דבר הוציאו את עלי בן ח'לף להורג, בפקודתו של בג'פם. אלהמדי'אני יודע להוסיף שהוא היה עדיין חייב 60,000 דינרים, ושהפקיעו את ביתו, שהיה שייך לפני כן לאברהם בן אַחמד אלמאד'יראאי (משפחה מנכבדי בגדאד, ובעלת מעמד רם אח"כ במצרים). היה זה בית שעמד על גדת החידקל, בינו ובין תעלת הצראה (כלומר בלב האזור היהודי של בגדאד) והיו צמודים אליו המסע (בסתאן) של אבו אלפזל אלסיראזי וביתו של (השריף) אלמרתצא (מצאצאי עלי אבן אבי טאלב); כן מוסר אלהמדי'אני שהוצאתו להורג היתה בואסט, שם שהה אז בג'פם, ושם הוכוהו באלות עד שמת.

אשר לבית שעל גדת החידקל יודע אלצולי פרטים נוספים, מי התגורר בו ומי תפס אותו אחר כך, ובאחד המקומות הוא קורא לו: ביתו של עלי בן הארון בן צלאן (במקום: בן הארון בן צמראן). דבר זה יש בו כדי לפקות את עינינו לגבי זהותו של עלי. קודם כול מצאנו כאן שאין ח'לף אלא הארון, דבר ששיערנו אותו גם לפני כן. שנית, יש כאן אישור למה שאפשר היה לשער גם כן, שמדובר בעצם באדם ששמו הנכון היה עלי בן הארון (או: בן ח'לף) בן צמראן, ושואין צלאן אלא שיבוש של השם הנכון, צמראן. שיבושים מעין אלה רווחים עד מאוד בכתבי-היד הערביים הקדומים, מפני שאותיות רבות דומות כל-כך אלו לאלו.

אשר לידיעה על הריגתו של עלי, אין היא נכונה ככל הנראה, כי אלצולי עצמו יודע לספר, שבשנת 942 פעל עלי בן ח'לף נגד אבן ראיק, שנאבק אז נגד שליט מצרים, האח'שיד, הוא מַחְמַד אבן טַעַג' (הקרב ברמלה). עוד אנחנו מוצאים אותו עוזר לנאצר אלדולה, מבני תמאדן, שליט צפון סוריה, שמינה אותו לגבות את המסים בצפון צ'ראק ובצפון סוריה (אזורי רְהַא, שהיא אַדְסֶה-אורפה, ורְקָה). ואף למצרים הגיע ושם שם אותו האח'שיד בכלא, אותו ואת אחיו אברהם (אברהמים); את זאת מספר לנו אלמסעודי. שכתב ב-944, והיה אפוא בן-זמנם של המאורעות, המתרחשים, כך משתמע מדבריו, ב-942. ויש לדבריו אישור במה שכתב הספרדי אבן סַעִיד, שאחרי מות האח'שיד ציווה מַחְמַד בן עלי אלמאד'יראאי לשחרר מן הכלא (בקיץ 946) את עלי אבן ח'לף בן טַאֵב (צ"ל אולי: טַאֵב), כלומר: בן אהרן בן עמרם.¹³

13 ראה את מאמרי, ספונות, ס"ח, א (תש"ס), עמ' 9 ואילך. חוץ מהשינוי היסודי שציינתי למעלה, ועם קצת שינויים קלים אחרים, מתאימים הדברים שלעיל לנאמר בחלק מן המאמר, עמ' 18-22. וראה אבן מסכוי, עמ' 211, 294, 298, 301 (בעמ' 211 נשמטה פסקה מהטקסט הערבי, אבל ראה בתרגום, כך ד של ה-Eclipse, עמ' 236; ובעמ' 294 נמצאת מובאה שמביא

המהדיר מכ"י של התקמלה של המדיאני, ואפשר לקרוא אותה היום בספרו של המדיאני [לעיל, הערה 6, עמ' 64]. ראה את הערך Ibn Muḥla (מירי D. Sourdel) ב-*IE²*. וראה שם גם את הערך Buwayhids (מירי C. Cahen), ובייחוד עמ' 1350. את הידיעה על מינויו של עלי בן ח'לף העתיק גם אבן אלתאיר, אלכאמל, ח, עמ' 225. וראה על נסיבות הזמן ומאורעותיו: באואן, עמ' 309–341. וראה את הערך Ibn Rā'ik (מירי D. Sourdel), ואת הערך Badjkam (מירי M. Canard) ב-*IE²*. ראה אלצולי, אח'באר אלראצי ואלמתקי, לונדון 1935, עמ' 103, והשווה את תרגומו: Canard (לעיל, הערה 2), א, עמ' 169. כמו כן אלצולי, שם, עמ' 68; אברהם אחי עלי: אלעיון ואלחדאיק (לעיל, הערה 8), דף 166 ע"ב; אבן אלתאיר, אלכאמל, ח, עמ' 343. על השערורייה ראה אלצולי, אח'באר (לעיל, בהערה זו), עמ' 108 ותרגומו (Canard), א, עמ' 176 (ואינו מדויק במקום זה, וראה אצלו שם, הערה 4); אבן אלג'וי (לעיל, הערה 9), ו, 293. הביזה: אלצולי, שם, עמ' 119. הגשר, הוא כנראה 'גשר היהודים', הצפוני שבגשרים שעל החידקל. סופו של עלי: אלצולי, שם, עמ' 129, 130 ותרגומו (Canard), א, עמ' 198, 200 והערה 7; אבו אלח'סן עלי בן הארון בן עלי בן יחיא אלמ'נ'לם, משורר החצר, כתב שיר לכבוד עלי בן הארון בן (ו) ח'לף בן ט'אב, ראה נתוחי (לעיל, הערה 8), ג, עמ' 203, והשווה על המשורר את הערת המהדיר שם, וכן: אלורכשי, אעלאם אלסאג'ד באחכאם אלמסאג'ד, ה, קהיר 1385, עמ' 183. אבן מסכויה, עמ' 409; אבן אלתאיר, אלכאמל, ח, עמ' 355. אלעיון ואלחדאיק (לעיל, הערה 8), דף 176 ע"ב (תחת שנת 327, שהתחילה ב-29 באוקטובר 938). על הבית: אלצולי, אח'באר (לעיל, בהערה זו), 147–148, 199, 204 ותרגומו: Canard, א, עמ' 229–231. המדיאני (לעיל, הערה 6), עמ' 121. בני אלמא'דראאי, משפחה שמוצאה פרסי, ושמה בא לה ממא'דראיה, כפר שהיה צפונית לואקט, ראה: H. Gottschalk, *Die Mādarā'ijjūn*, Berlin 1931, pp. 23–27. בכתב-היד של אלעיון ואלחדאיק (לעיל, במקום שהוזכרתי) אפשר לראות דוגמה אופיינית של כתיבת השם של אבי ח'לף, בלי נקודות מבחינות; כיוצא בזה אצל ביברס אלמנצורי, וזבת אלפכרה, כ"י Bodl Hunt 198, דף 148 ע"ב, 149 ע"ב. אלה ודומיהם הם בלי ספק גלגולים של עמראן. הצורה: ע'לאן (במקום עמראן) וכתה לאמונו של W. Fischel, 'Neue Beiträge', etc., *MGWJ*, LXXXI (1937), pp. 417 f. שמצא דמות נוספת של 'בנקאי' יהודי: עלי בן אהרן בן ע'לאן. וראה גם פישל (בספרו), עמ' 33, הערה 1. כמו כן וכתה לאמונו של Canard, תרגום אלצולי, א, עמ' 229, הערה 5. פינס ('A Tenth Century Philosophical Correspondence'), S. Pines, *PAAJR*, XXIV [1955], pp. 103 f. סבר למצוא אנשים הקשורים באהרן בן עמרם במכתב בענייני פילוסופיה שכתבו בִּשְׂר בן סמעאן בן עֶרְס בן עֶתְמָאן ואבן אבי סעיד אבן עֶתְמָאן אבן סעיד אלמ'נ'זלי, שניהם יהודים, אל יחיא בן עדי. מכתבם נתקבל במאי 952, ועל השני שבשני היהודים האלה נאמר שהוא 'צאחב בני עמראן', שמה – היה פינס סבור – מדובר בבני אהרן בן עמרם. והעניין מסופק ביותר. ראה מסעודי (לעיל, הערה 4), ח, עמ' 65; ט, עמ' 31; אבן סעיד, אלמערב, לידן 1899, ד, עמ' 45; אבן ח'לדון, אלעבר, בולאק 1284, ד, עמ' 498.

ב. המחלוקות בהנהגה היהודית בבבל

במקום אחר דנתי בצדדים העקרוניים של תופעת המחלוקת, שהיא מן המלווים התמידיים של הקהילה היהודית בכל שלבי התפתחותה. בצד הקווים השליליים ביקשתי לראות במחלוקת גם ביטוי לחיוניות הארגון הקהילתי ולחשיבות הרבה שייחסו בני אותם דורות למעמד האישי בתוך הקהילה. במידה יתרה של חריפות ושל קיצוניות באו תכונות אלה לידי ביטוי במאבקים שבתוך מוסדות ההנהגה הכללית של התפוצות, בתוך בית ראשי הגולה, ובתוך הישיבות, של ארץ־ישראל ושל בבל. יש לנו ידיעות בדבר המחלוקות הקדומות על ראשות הגולה, בייחוד ברבע הראשון של המאה השנייה. אבל אף לגבי המאה שלפניה נשתמרו ידיעות על דבר המחלוקות בישיבות הבבליות, באיגרת רב שרירא גאון. רשאים אנו לשער שאין הצמצום בדבריו של הגאון יכול לשמש עדות למיעוטה של המחלוקת, ושמאחורי אותן מלים ספורות שהקדיש לה מסתתרות סערות אמיתיות. בשנת 729 – ובית אִמֶּה הדמשקאי שליטתו עדיין פרושה אז גם על בבל – פורצת מחלוקת קשה בין גאון פומבדיתא, נטרונאי בן נחמיה (הוא בר ינא) ובין סיעה של חברים בישיבה. לדברי האיגרת פרצה המחלוקת מפני שהגאון רדה בחכמי הישיבה ביד קשה (ואיתקיף מרות על רבנן דמתיבתי), בהיותו קשור בקשרי משפחה בבית ראשי הגולה (מיחתן בדבית נשיא). היתה אז פרישה של חלק (כך צריך לשער) מן החכמים, שעברו לסורא ושהו שם עד לפטירתו של רב נטרונאי, ורק לאחריה שבו לפומבדיתא.

כדור אחד יותר מאוחר, אולי זמן קצר אחרי המהפכה העבאסית, פרצה בפומבדיתא המחלוקת סביב רב אחא משבכא, שמשמעותה אינה ברורה לנו. נטרונאי הכהן בן אמונה שימש אז בגאונות; שרירא גאון אומר עליו, שהוא היה 'מן בגדאד, מן תיתורא ברא', כלומר מהגשר החיצון. אפשר שהוא 'גשר היהודים' הנזכר במקורות הערביים. ולהלן: 'וביומיה סליק מר רב אחא מן שבכא לארץ־ישראל, דמר רב נטרונאי (הוא הכהן, הגאון) משמעה הוה וכד אדבריה נשיא עלוהי סליק להתם'. הראב"ד, שבסוגיה זו לא היה לפניו שום מקור עצמאי אחר, פירש דברים אלה על־פי דרכו, שראש הגולה שבאותו דור היה שונא את רב אחא, על כן לא נסמך רב אחא שיהיה גאון, ועל כן (כך משתמע) עלה מבבל לארץ־ישראל. ואמנם נשיא בלשוננו של רב שרירא גאון פירשו 'ראש הגולה' ולא 'ראש הישיבה', כמו בכלל ספרות הגאונים ובכתבי הגניזה. ראש הגולה היה אז נטרונאי בן חביבאי, שעליו אנחנו יודעים שהדיחוהו; על־פי פשוטם של דברי רב שרירא גאון אפשר להבין שנטרונאי בן חביבאי היה משומעיו כלומר מתלמידיו של רב אחא. (משמעה: על־פי משמעות מלה זו בתלמוד הבבלי פירשו: ממשרתיו; אך נראה לי שכאן יש לפרש באופן שונה, שהלא קשה לשער שאדם מבית ראש הגולה היה במעמד של משרת, או שמש.) אם נאמר שמהו נשמש מדברי רב

שרירא גאון, ואפילו אם לא נשמט, משתמע מהם, שבצאת נטרונאי ראש הגולה את בבל, פרש ממנה גם רב אחא. עוד יש לשים לב שבאותו קטע קטן שבאיגרת רב שרירא גאון מצוי השם אחא בשני מקומות נוספים: (א) ראש ישיבת סורא למשך חצי שנה (756); (ב) אביו של רב מלכא, גאון פומבדיתא (771–773); רב מלכא היה היוזם להדחתו של נטרונאי בן חביבאי מראשות הגולה, 'קמי הכין בכמה שני', כלומר, כמה שנים לפני שנעשה גאון פומבדיתא. איננו יודעים אם יש זהות בין השלושה, אם לאו. שרירא גאון מספר לנו באיגרתו על מחלוקת נוספת בישיבת פומבדיתא, שבמרכזה עמד אברהם בן שרירא; אברהם נעשה גאון בשנת 816 ושימש בגאונות שתיים-עשרה שנים, כלומר, עד 828. עקב המחלוקת בין דוד בן יהודה ובין דניאל בן שאול בן ענן, שהסתיימה בניצחונו של הראשון, ביקשו להדיח את אברהם בן שרירא, ומינו במקומו את יוסף בן חייא, ובלשונו של שרירא גאון: 'ובפלוגתא דדניאל ודוד בן יהודה נשיאים, איקרי מר רב יוסף [את שם אביו, חייא, הוא הזכיר לעיל] בגאונות'. נראה שסיבת ההדחה היתה תמיכתו של אברהם בן שרירא בצד המפסיד: בדניאל, כלומר בבית ענן, וכפי שידוע לנו, התיימרה פומבדיתא – להבדיל מסורא – להיות נקיייה מפסול זה (בעניין זה אדון בנפרד במקום אחר). זמנה המשוער של תחילת המחלוקת בין דוד ובין דניאל על ראשות הגולה הוא 825, ויש אפוא לשער, שבאותה שנה, או בשנה שאחריה, מתרחשים דברים אלה בישיבת פומבדיתא. על חריפות המחלוקת ועל הכוחות השקולים שעמדו אלו מול אלו תעיד העובדה שנאלצו אז להגיע לפשרה שלפיה ייחשבו שניהם גאונים, ואולם הדבר זעזע את הציבור בבגדאד, כי כאשר הזדמנו שניהם בבית-הכנסת שם ושלח הציבור הכריז: 'שמעו מאי דסברוה ראשי מתיבתא למימר, בכו ישראל', כי לא נשמע כדבר הזה מעולם. יוסף בן חייא ויתר אפוא וחזר להיות אב-בית-דין, כמעמדו לפני המחלוקת, ונעשה גאון פומבדיתא אחרי מותו של אברהם בן שרירא, ב-828, והיה גאון עד מותו כעבור שש שנים.

אחרי מותו של יוסף בן חייא, ב-833, ראוי היה אב-בית-הדין דאז, והוא יוסף בן אבא (כך נראה שהיה שמו הנכון של אביו) להיות גאון, כי לדברי שרירא גאון (שיוסף זה היה מבני משפחת אבותיו) 'הוה חכים טובא'. אבל לא כן סבר ראש הגולה, דוד בן יהודה, והוא העדיף על פניו את יצחק בן הונא (או: בן חנניה). אין לדעת אם אמנם פרצה אז מחלוקת של ממש; רב שרירא גאון מוסר, שהגאון החדש שיכך את חמתו של יוסף בן אבא בדברים של ידידות, בהמשילו על עצמם את רבה ואת רב יוסף. שכל אחד מנהוג אמר ליה לחבריה מלוך אנת'.

המחלוקת הבאה התרחשה ב-858, בין מנחם בן יוסף בן חייא ובין מתתיהו הכהן בן ברברי (או בן רבי). לדברי רב שרירא גאון היו 'מובחרים דרבנן' לצדו של מנחם. יש לשער מדבריו אלה, שמנחם שייך היה אולי למשפחת אבותיו של רב שרירא גאון (כשם

שהתבטא באופן הזה, גם לגבי סיעתו של רב מבשר גאון, שבה אני דן מיד בהמשך). מנחם מת ב'860 ואז נסתיימה המחלוקת ובטלו הסיעות, וכל חכמי פומבדיתא הכירו בגאונותו של מתתיהו.

שרירא גאון, שהיה איש פומבדיתא, היטיב להתמצא במחלוקותיה, לא כן כשמדובר בסורא: 'הויין פלוגאתא דליכא למיסמך עליהון', וצריך להבין שלא סמך על פרטים שנמסרו לו עצמו בדבר מחלוקת שהתרחשו בסורא. אבל ממקור אחר ידוע לנו, שהיתה תסיסה רבה בסורא במשך החצי הראשון של המאה התשיעית בגלל קיומה של סיעה חזקה של תומכים בבית ענן. את הערתו זו העיר שרירא גאון בסמוך לציון על דבר גאונותו של קימיו בן אשי, שתקופתה כנראה 816-820, ונראה שאותן ידיעות שנראו לו לגאון בלתי-אמינות התייחסו אף הן לתקופת הסכסוך בין דוד ובין דניאל על ראשות הגולה, כלומר פרשת המאבק נגד בית ענן. מחלוקת שעליה ידע שרירא גאון לומר אך מלים אחדות (ומי יודע אילו סערות הסתתרו מאחוריהן) היתה המחלוקת בין נטרונאי בן הילאי ובין עמרם בן ששנא, כאשר עמרם בן ששנא התקומם נגד נטרונאי בן הילאי וזכה להכרה (של סיעה?) בתורת גאון מתחרה, עד שוויתר, וחזר להיות גאון רק אחרי מות נטרונאי (תקופתם של השניים נמשכה כנראה מ'853 עד 871).¹⁴

אחרי שהביא את דבר המחלוקת בפומבדיתא בין מנחם ובין מתתיהו, שהסתיימה, כאמור, ב'860, ואת דבר גאונותו של עמרם בן ששנא בסורא אחרי מות נטרונאי בן הילאי, משתמע משתיקתו של שרירא גאון, שענייני ההנהגה הבבלית התנהלו על מי מנוחות, עד מות סבו שלו, יהודה גאון בן שמואל בפברואר 917, כלומר, במשך תקופה של קרוב לשישים שנה - שני דורות ויותר. אז פרצה מחלוקת סביב גאונות פומבדיתא, כי בעוד שחכמי הישיבה מינו גאון את מבשר הכהן בן קימיו, מינה ראש הגולה דוד בן זכאי גאון ממשפחת כוהנים אחרת, את כהן צדק בן יוסף. מחלוקת זו נמשכה לדברי שרירא גאון עד 'אלול לשנת רל"ג', כלומר בערך סוף אוגוסט 922,

14 על המחלוקת בכלל ראה גיל, א"י, א, עמ' 421-422. נטרונאי בר ינאי: אגש"ג, עמ' 102-103, לפי הנוסח שהמהדיר קורא לו 'הצרפתי', והוא הנאמן יותר, כמוכח מקטעי הגניזה. רב אחא: שם, עמ' 103, וראה שם את הסברו של המהדיר על תיתורא, בהערה ו'. וראה סה"ק, עמ' 37. מלכא: אגש"ג, עמ' 104. (במאמרי, תרביץ, מח [תשל"ט], עמ' 62, נאמר על רב מלכא שהיה ראש ישיבת סורא, וצ"ל פומבדיתא, כמו שנאמר שם בטבלה ואחריה, עמ' 64, 65. אחא בסורא: שם עמ' 107. מחלוקת אברהם בן שרירא ויוסף בן חייא: שם, עמ' 110-111. יוסף בן אבא ויצחק בן הונא: שם, עמ' 112; וראה את מעשה רבה ורב יוסף, שם, עמ' 85. מנחם ומתתיהו: שם, עמ' 113. המחלוקת בסורא: שם, עמ' 115. התסיסה בסורא, ראה 4.

כאשר השיגו שלום מדומה, שעל־פיו היו שניהם במעמד של גאונים, וזאת לאחר שדוד בן זכאי הכיר במעמדו של מבשר הכהן בן קימיו. שתי הסיעות בישיבה הוסיפו להתקיים בנפרד, כאשר ה'מובחרים' שבחכמי פומבדיתא נמצאו בסיעתו של מבשר. כך נמשכו הדברים עד מותו של מבשר, בנובמבר או בדצמבר 922, בכסלו של שנת א'רל"ד לשטרות (כסלו התחיל אז ב' 24 בנובמבר 922, וראה על עניין זה להלן, עמ' 111). אז חזרו חכמי פומבדיתא והצטרפו כולם אל כהן צדק עד לפטירתו ב' 936. בדברו על 'המובחרים' שתמכו במבשר, התכוון שרירא בוודאי לאבותיו הוא, שהיו בין חכמי פומבדיתא, כלומר חנניה אביו וגם שאר צאצאי משפחת אביו, וכן משפחת אמו של אביו, צאצאי פלטוי בן אביו ושל יצחק צמח בנו.

האומנם היו אותן שישים שנה שהוכרתי שנים של רוגע כדברי שרירא גאון (או כשתיקתו)? לא כן על־פי 'אכבאר בגדאד' של נתן הכהן בן יצחק הבבלי. הוא סיפר לקהל שומעיו שבקִירוּאן על דבר מחלוקת עזה שפרצה בין ישיבת פומבדיתא ובין עוקבא ראש הגולה. את דבר המחלוקת הביא בסמוך לסקירה קצרה שלו על אופן חלוקת הכספים בין סורא ובין פומבדיתא. לדבריו היתה סורא מקבלת שני שלישים מן הכספים הנשלחים לישיבות בבל (ומשתמע שהשולחים לא ציינו לאיזו ישיבה יש למסור את אותם הכספים), ואילו פומבדיתא היתה מקבלת שליש. דרכו של נתן הבבלי היתה להרים על נס את עליונותה של סורא ואת עדיפותה, ונראה שהוא עצמו היה מאנשי סורא; על כן הוא מתאר את מעשה השוואת שתי הישיבות כאילו הוא בא בגלל מריבות שהיו בישיבת פומבדיתא (כך משתמע), שם רבו 'בני הישיבה' בינם לבין עצמם, כי הכספים לא הספיקו להם, ועל כן התכנסו 'ראשי הדור' והחליטו שהחלוקה תהיה 'חלק כחלק בשווה'.

משסיים לספר את דבר השוואת שתי הישיבות, המשיך נתן ותיאר את המחלוקת העזה שנפלה בין עוקבא ראש הגולה ובין ישיבת פומבדיתא. עוקבא היה מוכר לקהל שומעיו של נתן בקִירוּאן: 'עוקבא מבית דוד ("אלדאודי") שהגיע בשעתו לאפריקיא', כלומר לאזור תונס של ימינו, שפירתו או קִירוּאן. ואמנם, על העובדה שעוקבא הגיע לקִירוּאן אנחנו למדים גם מ'ספר המנהיג' של אברהם בן נתן הירחי: 'מנהג היה בקירוּאן למר עוקבא נשיאה שהיו מביאין לו כסא שלכבוד בבית הכנסת מצד הארון, ולאחר שקראו בתורה כהן ולוי מורידין לו התורה'. ולהלן נראה מדוע הגיע לקִירוּאן. אותה מחלוקת בין ראש הגולה עוקבא לבין ישיבת פומבדיתא התלקחה על עניין של כספים, דהיינו כספי ה'רשות' של ה'ראסאן, מפני שבעבר היתה ה'ראסאן שייכת לרשות של פומבדיתא, והיא שהיתה ממנה שם את הדיינים ומקבלת משם את הכספים. ואילו עוקבא ביקש להעביר את המינויים, וגם את הכספים, לידי ראשות הגולה. תומכיה האיתנים של ישיבת פומבדיתא היו אנשי כספים בגדאדיים ובראשם יוסף בן

פינחס, יחד עם חתנו נטירא, ועוד מנכבדי הקהל בבגדאד. אלה השפיעו על השלטון וגרמו שיגלה את עוקבא מבגדאד, למקום הנקרא קרמיסין (היא קרמאנשאה), מהלך חמישה ימים מבגדאד מזרחה, בקרבת דרך ח'ראסאן. כעבור מספר חודשים הגיע לקרמיסין גם הח'ליפה (אלסלטאן מן בגדאד, וכשנתן הבבלי משתמש במונח זה, סלטאן, כוונתו: הח'ליפה).¹⁵

כאן מאריך נתן בדבריו, להסביר לקהל שומעיו מה ראה הח'ליפה לבוא לקרמיסין, והוא, שסביבתה מעניינת, כי יש שם הרים ומים זורמים ופירות, והוא אזור של גידול הכרכום (הוא מציין שכל ה'צפראן' של בגדאד בא משם), והעיקר: במרחק של חצי מיל בקירוב נמצא המקום הנקרא שפראן, ובו היכל על עמודים, גובהו קומתיים ויש בו שני פסלים, האחד של פסרא (מלך פרס) והאחר של שירין אהובתו, ולמטה מפסלו פסל של סוס, ומים הבאים דרך נקב בספסל (?) נכנסים לפי הסוס ויוצאים מזנבו; נראה שפרטים אלה מפורסמים היו בדורו של המספֵר, אבל אפשר שנתן קרא זאת אצל מישהו מן הסופרים הערבים בני התקופה, שאצלם אנחנו אמנם מוצאים את תיאור הפלאים של 'קצֵר (ארמון) שירין'; נראה שבערך באותו זמן שבו סיפר נתן הבבלי את סיפורו, נהרס קצֵר שירין, לאחר שנבקע ממכת ברק בשנת 345 (התחילה ב־15 באפריל 956).¹⁶

15 מחלוקת מבשר וכהן צדק: אגש"ג, עמ' 119–120. מחלוקת עוקבא: נויב', ב, עמ' 78–79, והשווה את הנוסח המקורי הערבי, II, 12, ע"א, שורות 19–22, שם מסעים נתן שכאשר לא היו השואלים שאלות מן הישיבה מציינים לאיוו משתי הישיבות נועדו השאלות והכספים ששלחו, היו מחלקים את הכספים שני שלישים לסורא ושליש לפומבדיתא. אבל אם ציינו את שם הישיבה, ניתנו הכספים לאותה ישיבה בלבד. וראה שם, I, את הגרסה הערבית המקבילה ובה העניין של מחלוקת עוקבא. ראה אברהם בן נתן (אב"ן) הירחי, ספר המנהיג (מהדורת י" רפאל, ירושלים תש"ח), עמ' 182, וראה שם בהערות מראי מקום לעניין הנוסח 'מנהג היה בקירואן', והשווה נתן הבבלי אצל נויב', שם, עמ' 84, כיצד נתגו בראש הגולה בבגדאד: (החזון) 'מוציא ס"ת וקורא כהן ואחריו לוי; וחזון הכנסת מוריד ס"ת לראש גלות וכל העם עומדין והוא מקבל ס"ת בידי ועומד וקורא בה', וכו'; והשווה ש' פוזנסקי, 'אנשי קירואן', ספר היובל לאיז' הרכבי, פטרבורג תרס"ט, עמ' 219; מאן (מאמרו בתרביץ, לעיל, הערה 12), עמ' 149, הערה 4. נתן הבבלי מתכוון לח'ליפה באמרו סלטאן: II, 11, ע"א, שורה 3; ע"ב, שורות 1, 15; II, ע"א, שורה 10: אלסלטאן; ואילו שם בהמשך, בשורה 11, וגם בע"ב, שורה 1: אלמעצד.

16 קצֵר שירין: מקרב המקורות הקדומים נראה שהראשון הוא אבן רסתה, אלאעלאק אלנפיסה, ליידין 1891, עמ' 164, 166; אבן רסתה היה פרסי (איש אצפֵהאן) וכתב בשנת 900 בקירוב;

להלן מספר נתן כיצד היה הח'ליפה רוכב בכל יום לקצ'ר שירין (כך משתמע) ואז היה עוקבא פונה אליו בברכות נאות; ובנוסף העברי של נתן: 'מברך אותו בדברים ערבים ובשירים נאים'; אבל בנוסף המקורי אין שום שירים, אלא רק 'אלדעא לה'.

ואפשר שהוא ובן-זמנו אלג'יהאני, פרסי איש ח'ראסאן, שספרו לא השתמר (ראה al-Djayhānī ב-*Supplement* [מאת C. Pellat]), היה להם מקור משותף, או שאכן רסחה העתיק מאלג'יהאני. לדבריו, במרחק ארבע פרסאות (לא חצי מיל כדברי נתן) מקרמאשין (כך אצלו) נמצא שבדיו, שהוא קשת ('סאק') חצובה ('מנקור', ואצל נתן: מנקוב) בתוך ההר, ושם שני פסלים, גבר ואישה, והאישה היא שירין. ולמטה מזה פסל אחר (של גבר), ותחתיו נובע מעיין שמימיו יספיקו כדי להניע טחנה; ויש שם בצד האחר 250 מדרגות חצובות בסלע. להלן, עמ' 270, הוא יודע להסביר ששירין היתה אשתו של קסרא. דור אחד אחריו יודע מסעודי (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 215, ששבדאר (אצל אבן רסחה ואחרים: שבדיו) היה סוסו של קסרא אַבְרוּיו (Peroses, 590-628), הוא שפסלו נמצא בקרמאסין. הוא הסוס שעליו ברח מלך פרס בעת המרד של בקראם צ'ובין. אחרי אבן רסחה נמצא את אבו דלף, ארסאלה אלת'אניה (ed. V. Minorsky, Cairo 1955), עמ' 14, מביא סיפור מופלא על אדם שתכנן בית בעזרת מודדים, ואילו בחפירות מצאו, בשנת 340 (היא 950), בית שדמה בדיוק לאותה תכנית. ואת הבית בנה שבדיו שפסלו נמצא במרחק פרסה מקרמאסין, והוא רוכב שם על סוס חצוב באבן. וכאן הוא חוזר בו ומסביר ששבדיו שם הסוס, ואילו האיש הוא ברויו (הוא מלך פרס), ומתחת רגליו יוצאים מים. ממנו העתיק יאקות (לעיל, הערה 11), ג, עמ' 250 (ערך שבדיו); ד, עמ' 69 (ערך קרמאסין). אבן ח'קל, שכתב בשנות השמונים של המאה העשירית, קורא ליישוב שנתן קורא לו שפראן, סאסאניאן, ראה אבן חוקל, צורת אלארץ (ed. J.H. Kramers, Leiden 1938/9), א, עמ' 256. אבל ברור שהצדק עם נתן, ואין שפראן אלא וַעֲפְרָאן, שהלא הוא מקום גידולו העיקרי, כאמור. פגיעת הברק בקצ'ר שירין: אבן כת'יר (לעיל, הערה 4), יא, עמ' 230; וראה אצל אלמנשי אלבעדאדי, רחלה, בגדאד 1948, עמ' 40-41 (כתב ב'1822): חמש פרסאות מח'אנקין לקצ'ר שירין, ויש שם 'ח'אן' קדום על חוף הנהר וַנְד (נראה שהתכוון לתעלת נְהְרֹאן). המצודה הישנה נקראת ג'ילול והיא חרבה. וראה עוד G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, p. 63, וראה אצלו גם על קרמאנשאה, שם, עמ' 187, ואת המפה מול עמ' 185. נראה שלמעשה המרחק בין קרמאסין ובין קצ'ר שירין הוא גדול מן הנאמר במקורות, והוא כ-150 ק"מ. הוא עמארַת ח'סְרוּ, או ח'אג' קלעסי; עליפי החרבות ניכר שהיה זה ארמון מגורים שנבנה על משטחים מלבניים, מעין טראסות על ההר, והיה מוקף שטחי גישה משני צדדיו; גודלו על 372 על 190 מטרים. ראה איורים ושחזור משוער אצל O. Reuther, 'Sasanian Architecture (History)', in: A.U. Pope (ed.), *A Survey of Persian Art*, I, London 1938, pp. 539 ff.

מונח זה, דעא, מציין צד מיוחד במינו בתרבות התקשורת הערבית, והוא פרוטוקול מדוקדק של אופן הפנייה אל בעלי המשרה על-פי מעמדו; פרוטוקול זה היה מן הדברים המייחדים את מקצועם של הסופרים פקיד הממשל ומוזכיריו, ה'כִּלְאָב' (לשון יחיד: 'פִּכְאָב'). וזה היה עיקר כישורו וגם סוד הצלחתו של עוקבא, שידע להמציא בכל יום ניסוחים מופלאים וחדשניים, ובמשך שנה שלמה לא חזר על אותם ניסוחים פעמיים. דבר זה הרשים ביותר את ה'פִּכְאָב' של הח'ליפה שהקפיד לשמור את הדברים בלבו (או אולי, כך משתמע, לרשום אותם). ומכאן ההמשך הבלתי נמנע, התרשמותו הרבה של ה'פִּכְאָב' נמסרת לח'ליפה, ובסופו של דבר מעניק זה לעוקבא 'סֶגֶל' (חותם, כלומר פקודה רשמית) המחזיר אותו אל מקומו ואל משרתו, ראשות הגולה. ואולם נטייתו וחותנו יוסף בן פינחס וכל סיעתם לא ויתרו, ועקב לחצם נאלץ עוקבא לצאת שוב לגלות, והפעם גם נדרש לצאת את האזור המרכזי של הח'ליפות, כי נאסר עליו להיכנס אז לבגדאד, וגם בשום מחוז ממחוזות המזרח לא יכול היה להישאר, על כן החליט לצאת אל המערב. אם נרחיק את המעטה האגדי-דמיוני מן הסיפור הזה, גרעין המעשה הוא, ששתי הסיעות מצאו לעצמן תומכים בקרב הפקידות הגבוהה של הח'ליפות ובסופו של דבר גברה סיעתם של אנשי הכספים, תומכי פומבדיתא, על סיעתו של ראש הגולה עוקבא. כפי שכבר ראינו, אמנם גלה עוקבא אל המִגְרֵב, והדבר היה ידוע היטב לאנשי קְיָרְוָן, שומעי סיפורו של נתן. כשלוש-ארבע שנים (וכך במקור הערבי) לא היה איש ב'ראשות' ('אלריאסה'), היינו, בתפקיד ראש הגולה, והדבר היה קשה על אומת היהודים, עד שדיברו על לבו של דוד בן זכאי, בן דודו של עוקבא, שיהיה ראש גולה. אבל כהן צדק בן יוסף, גאון פומבדיתא, התנגד, כי חשש שמא יחזור זה על מעשי עוקבא, על כן סירב למנותו. אז מינהו גאון סורא, עמרם בן שלמה, בהיותו בבגדאד, וכתב על דבר המינוי לאנשי ישיבתו ('בני בי רב, התנאים, והתלמידים כולם') ואלה באו בהמון רב אל קֶצֶר – היא קֶצֶר אבן הַפִּירָה – שבמחצית הדרך בין סורא ובין בגדאד – שהיא מקום מושבו של דוד בן זכאי, ובירכוהו וכתרו לו ברית על דבר ראשותו. ואולם כהן צדק עמד בסירובו הקיצוני, במשך שלוש שנים, עד שהצליח ניסי ראש כלה הַנְהֲרֹאנִי להגיע אליו ולהזיזו מעמדתו ולהביאו לידי הצטרפות למינוי של דוד בן זכאי. כהן צדק וכל אנשי פומבדיתא יצאו אפוא לקראת ראש הגולה, דרומית לבגדאד, לְצִרְצֵר, בעוד שאף ראש הגולה עושה את דרכו לבגדאד ועמו רבים הנוהים אחריו. להלן תיאר נתן הבבלי כיצד ליוו את דוד בן זכאי אל הבניין ('החצר') שהכינו לו בבגדאד ('בארץ עתיקה', היא 'שוקא עתיקה'; אדון על זה בנפרד).¹⁷

17 ראה את המשך סיפור עוקבא, הנוסח המקורי: 12, I, ע"א, שורות 19 ואילך; העברי: נויב',

שרירא גאון ונתן הבבלי מתארים לנו כאן לכאורה מאורעות המתרחשים בסמיכות זה לזה והשניים נראים כאילו הם עוסקים בדברים המתרחשים בפרקי זמן זהים: ראשי גולה, ישיבות סורא ופומבדיתא, נזכרים בשני המקומות; מחלוקת סוערת מתרחשת פה וגם שם. אף-על-פי-כן כמה הבדלים יש ביניהם. (1) שרירא גאון אינו מזכיר כלל את עוקבא; (2) אצל שרירא גאון דוד בן זכאי ממנה את כהן צדק ואילו אצל נתן הבבלי כהן צדק הוא שאמור למנות את דוד בן זכאי, ומסרב, אבל בסופו של דבר הוא מצטרף למינויו; (3) נתן הבבלי אינו מזכיר כלל את מבשר גאון; (4) שרירא גאון אינו מזכיר את עמרם בן שלמה ולא את האיי בן קיומא, גאוני סורא; (5) אין אצל שרירא גאון זכר לנטירא וליוסף בן פינחס ולתמיכתם בכהן צדק, ולא למעורבותם (ולא כל שכן לתמיכתם) בישיבת פומבדיתא; (6) שרירא גאון אינו מזכיר את זמן מינויו של דוד בן זכאי, שלפי נתן הבבלי אירע שלוש שנים לאחר גלותו הסופית של עוקבא; (7) מהות המחלוקת ושורשה אצל נתן הבבלי היא השליטה בראשות ח'ראסאן, ואילו שרירא גאון מתאר מחלוקת בין מבשר גאון בצד האחד ובין כהן צדק ודוד בן זכאי בצד האחר; (8) אין אצל שרירא גאון מעורבות של ישיבת סורא, ולא של ניסי ראש כלה הנהרואני. אם נבדוק את התאריכים שמזכירים שני המקורות, נראה שהם מתייחסים לכאורה לפרק

ב, עמ' 79. וראה הלאל אלצאבי (לעיל, הערה 2), עמ' 306: אלמחט' בן עלי מבקש להשיג משהו מהחליפה ומתייעץ עם אביו, וזה יועץ לו לפנות אל הח'ליפה במלוא הנוסחאות הנאות: 'אלדעא אלתאם', ואמנם כלל זה במכתבו אל הח'ליפה ('דעא לך') את מה שקרוי 'אלדעא אלתאם' על פני שלוש שורות שלמות. את ניסי הנהרואני מתאר נתן הבבלי (אצל נויבאואר, לעיל, בהערה זו) כאילו היה מחולל נסים ופותח את מעוילי הסמטאות של בגדאד בלילות בעזרת נוסחאות פלא, כך בנוסח הערבי וגם בעברי. ראה על נסי (בן ברכיה) הנהרואני ועל יצירותיו: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 23. וראה אצל הרכבי, השריד והפליט מספר האגרון לרב סעדיה, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ה, פטרבורג תרנ"ב, עמ' עא, מובאה מתשובות רב מבשר הלוי על רב סעדיה גאון: 'ודכר... אן אלנהרואני אנשדה שערא פיה טרי' (כלומר: אמר [סעדיה גאון]... שהנהרואני השמיע לפניו שיר ובו [המלה] טרי [שממנה התעלם הגאון באגרון]). צ'צר, ראה אצל אבן ג'ביר, אלרחלה, בירות 1964, עמ' 193: על הגדה הצפונית של תעלה גדולה המסתעפת מן הפרת; וראה את המפה אצל Le Strange (ראה ההערה הקודמת), עמ' 25, ונראה שהיתה כ-15-20 ק"מ מבגדאד, ולדברי אבן ג'ביר: כ-30 פרסאות (כ-180 ק"מ). לפי נתן הבבלי (העברי, אצל נויבאואר, בהערה זו לעיל) מהלך חצי יום מבבל (היא בגדאד). עמרם בן שלמה, גאון סורא, ראה: I, 12, ע"א, שורות 12-13, ובנוסח העברי אצל נויב', ב, עמ' 78. והשווה אגש"ג, עמ' 119-120.

זמן זה פחות או יותר. שרירא גאון מזכיר את סבו, יהודה גאון, שנפטר באדר (א'?) שנת א'רכ"ח לשטרות, פברואר 917, שהוא לכאורה הזמן שבו מינה דוד בן זכאי את כהן צדק; הפלוגתא בין כהן צדק ובין מבשר נמשכה עד אלול א'רל"ג לשטרות, אוגוסט 921; מבשר נפטר בכסלו א'רל"ד לשטרות, נובמבר או דצמבר 922 (כסלו התחיל אז ב'24 בנובמבר). תאריכים אלה של שרירא גאון נכונים בלי שום ספק, כי הוא דייק בתאריכיו, לא כל שכן כשמדובר בישיבתו הוא, פומבדיתא. על כן תאריכיו של נתן הבבלי אמורים היו להיות תלויים בתאריכים אלה. כשנתן הבבלי אומר אפוא, שהמחלוקת בין פומבדיתא ובין עוקבא פרצה כאשר מלאו לכהן צדק ארבע שנים לגאונות, פירוש הדבר: אביב 921. עוקבא גורש לקרמיסין - כך משתמע - זמן קצר לאחר פרוץ המחלוקת, כלומר עדיין ב'921. שהה שם שנה, על-פי הסיפור, כלומר עד 922; באותה שנה חזר להיות ראש גולה, וגירשוהו - כמסתבר - זמן לא רב אחר כך, ב'922 או 923, ואילו דוד בן זכאי נתמנה לפי זה (שלוש או ארבע שנים אחר כך) בסביבות 925-927. והלא אלה תאריכים בלתי-אפשריים; זאת ועוד: בפרוץ המחלוקת בין עוקבא ובין פומבדיתא, כביכול ב'921, תמכו סיעה של עשירי היהודים ונכבדיהם שבבגדאד בישיבת פומבדיתא, והבולט שבהם נטירא (המוסיף להיאבק גם אחר כך נגד עוקבא); והלא נטירא מת ב'916, כפי שראינו לעיל (עמ' 85). מתד גיסא, שרירא גאון הוא הראוי לאמונו בנוגע לכרונולוגיה; מאידך גיסא, נתן הבבלי בוודאי לא בדה דברים מלבו וחלק מדבריו אף יש בהם יתרון על פני המידע שבאיגרת הגאון; כנראה בקי הוא יותר בענייני ישיבת סורא, וידע את שמו של גאון סורא, עמרם בן שלמה, שלו הוא מייחס תפקיד נכבד ביישוב המחלוקת, בעוד שרירא גאון אינו מזכירו כלל, וגם לא את שם יורשו של זה, האיי בן קיומא. אין ספק שגם פרשת עוקבא איננה פרי דמיונו, אלא התרחשה באמת, כשם שנאמן הוא בדברו על תמיכתם של יוסף בן פינחס ושל חתנו נטירא בישיבת פומבדיתא במאבקה נגד עוקבא ראש הגולה. יש לזכור, שנתן הבבלי היה בן-זמנם של בני נטירא, וראינו שהוא אף הזכיר את שמותיהם, סָהֵל ויצחק. דומה שלא הכיר את נטירא עצמו, מפני שבימי נטירא טרם נולד, או שמא היה ילד עדיין; ומכל מקום אין להניח שהכיר היטב את הפרטים השייכים לפרשת עוקבא, אלא הביאם לפי מה ששמע בבגדאד. עיקר טעותו, כפי שהראה יעקב מאן, היא, שייחס את הפרשה לתקופת גאונותו של כהן צדק בן יוסף (ואת מבשר לא הזכיר כלל), בעוד שזו התרחשה למעשה בימי קודמם, הוא הגאון יהודה בן שמואל, שנפטר, כפי שכבר ציינתי, בפברואר 917, והתרחשה לפני מותו של נטירא, 916, שהלא זה מעורב היה במחלוקת, לדברי נתן הבבלי. אם נסכים להשקפה זו, שהיא הסבירה ביותר, ונקרא יהודה במקום שבו נתן הבבלי נוקב בשמו של כהן צדק ומציין שהמחלוקת פרצה ארבע שנים לאחר שנעשה זה גאון פומבדיתא, נגיע לשנת 909, שהלא תחילת גאונותו של

רב יהודה היתה בראש־השנה של שנת א'ר"ז לשטרות (2 בספטמבר 905). קביעה זו של הזמן יש לה אולי אחיזה גם בפרטים שידוע נתן הבבלי לציין בדבר ראשי ישיבת סורא, אם אמנם הם הנכונים ולא הפרטים שבאיגרת שרירא גאון. גאון סורא בעת פרוץ המחלוקת בין עוקבא ובין פומבדיא היה לדברי נתן הבבלי עמרם בן שלמה, ואילו אחרי פטירתו של זה ועד מינויו של סעדיה בן יוסף היה גאון בסורא האיי בן קיומא, ש'נהג ישיבת סורא כ' שנה ומת'. אם נמנה אחרנית, נמצא שתחילת גאונותו היתה 20 שנה לפני 928, כלומר 909, ואילו עמרם בן שלמה היה כאמור לפניו, ועדיין היה חי בעת שפרצה המחלוקת. אם כן, זמנה של זו חייב היה להיות לפני 909; אולי 907 בקירוב.

ב־909 נתייסדה הח'ליפות הפאטמית באפריקא, והיה זה אפוא אך טבעי שבהיותו נאלץ לגלות ממקומו, מבגדאד, יצא עוקבא לשם, לקְיִרְאָן; ויש להנחית שהתיישב בקְיִרְאָן ב־911 בקירוב. עיר זו היתה אז מרכז יהודי חשוב, ובוודאי קיבלוהו בקהל שם ברגשי חיבה וכבוד. ניכר, שהדברים התרחשו סמוך לתחילת הח'ליפות של אלמַקְתָדִר, והווזיר אז עֲלִי אבן אלְפֶּרַת, בעל הקשרים המיוחדים עם יוסף בן פינחס; אין פלא אפוא, שנטירא, חתנו של יוסף בן פינחס, מצא אוזן קשבת אצל אנשי השלטון ועד לח'ליפה הגיע; ואולם נראה שהיו בצמרת השלטון גם מן ה'קְתָאב', הסופרים־הפקידים, שציידו בעוקבא והם שהשפיעו על הח'ליפה להחזירו לבגדאד ולמשרתו; ואולם בסופו של דבר גברו ידידיהם של יוסף בן פינחס ושל נטירא חתנו, ועוקבא נאלץ לגלות סופית. אף כי לא נודע לנו קשר סיבתי ישיר בין פרשת הגלייתו של עוקבא ובין המאורעות המדיניים של התקופה, ראוי לזכור שהוא הזמן שבו הוציא אלמַקְתָדִר את פקודתו נגד העסקת ד'מִים במשרות (שהזכרתי לעיל), ואילו תהפוכות המינויים של ראשי השלטון יצרו מתח מתמיד בבגדאד, והביאו להתפרצויות המונים ולמעשי ביהוה. אשר לעוקבא עצמו, חוץ מהדיעה של שהותו בקְיִרְאָן, שהזכרתי לעיל, אין לנו עליו כל ידיעות נוספות. אף אין הוא נזכר ברשימות של ראשי הגולה. יש כאן מקום להשערות, ובעיקר להשערה הכללית כי בואו של מי שהיה ראש גולה בוודאי היה מאורע עצום בעיניהם של יהודי קְיִרְאָן. איננו יודעים אם היו לו צאצאים, ומכל מקום לא נודע דבר על קיומם של 'נשיאים' בקְיִרְאָן במשך המאות העשירית והאחת־עשרה. מי שטיפח בְּמִגְרֵפּ את המסורת של יריבות ושל פסילה כלפי בית ראשי הגולה היה, כפי שידוע לנו, חושיאל בן אלחנן. אפשר שמציאותם של 'נשיאים' שכאלה בקְיִרְאָן היא שעוררה אותו להפיץ את סיפור בוסתנאי; ואולם אין זו אלא השערה בלבד. זה אפוא עיקר המעשה בראש הגולה עוקבא; זמנו ונסיבותיו נתבררו אך בזכות המקורות הנוספים מן הגניזה, ומי שכתבו על פרשה זו, וחפשו דרך ליישב את הסתירות בין סיפור נתן הבבלי ובין איגרת שרירא גאון היו כמגשים באִפְּלָה, עד

שעלה בידו של יעקב מאן לפתור את החידה, בעזרת המקורות הנוספים שהיו לרשותו.¹⁸

לדברי נתן הבבלי, עברו כשלוש-ארבע שנים (כך בגרסה הערבית) בין גלותו

18 כנגד עמרם בן שלמה והאיי בן קיימא שאצל נתן הבבלי, נמצא אצל שרירא גאון את שלום בן מישאל (904-911 בקירוב) ואת יעקב בן נטרונאי (911-924 בקירוב). אפשר שבענייני סורא יש לתת יותר אמון בנתן. על המהומות בבגדאד, בעיקר לאחר מעצרו של עלי אבן פראת (בשנת 299, היא 911/2): אלד'הבי, אלעין פי אלתאריח', Bodl Digby Or 15, דף 97 ע"א. אשר להיעדר ידיעות נוספות על עוקבא או על צאצאיו, יש להזכיר בכל זאת מכתב של נהוראי בן נסים, שכתב ב-1045 בקירוב אל ברהון בן צאלח התאקרתני, ובו הוא דורש בשלומו של כלפה (שהיה שייך כנראה למשפחת התאקרתים) ומבקש למסור לו ברכות על נישואיו עם בתו (כך משתמע) של עוקבא; ומאחר שהשם עוקבא אינו מצוי אצל המגריבים במאה האחת-עשרה, אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר באחד הצאצאים של אותו עוקבא ראש הגולה, הנושא את שמו, אחרי שעברו בוודאי למעלה ממאה שנה מאז מותו של זה. ראה 242, ע"א, בשוליים הימניים, שורות 8-10. עוד נזכרים: יוסף בן אבי עקבה, ב-179, ע"א, שורה 11; ובנו של זה, אקמעייל, שכתב את 214, ונזכר בעוד כתיבי גניזה. והם כנראה בני אותה המשפחה. נתן הבבלי על גאוני סורא: 12, I, ע"א, שורה 12; גויב', ב, עמ' 78, 80. גרץ (שפ"ר), ג, עמ' 275-279, 421-423, הפך את המחלוקת על הכנסות ח'ראסאן, שבין פומבדייתא ובין ראש הגולה, למחלוקת בין סורא ובין פומבדייתא, כי הלא נתן הבבלי מדבר שם בנשימה אחת גם על חלוקת ההכנסות בין סורא ובין פומבדייתא; והוא מוצא כאן עמדה עקבית של ראשי פומבדייתא, שבהם תומכים גם עשירי בגדאד, להיאבק נגד ראשי הגולה; והוא מפשר בין נתן הבבלי ובין שרירא גאון: כהן צדק מיאן להכיר בדוד בן זכאי, על כן זה האחרון הוא שמינה את מבשר להיות גאון במקום כהן צדק. אלא שמבשר סירב לקבל את ההסדר הזה. נגד גרץ יצא חוצץ הלוי, דורות הראשונים, ג, עמ' 249 ואילך ('...ואם כי כבר הורגלנו לראות את השערותיו של החכם גרעטץ המהפכים את הדברים בלי שום עיון כלל ונכתבו רק לשם פלפול בעלמא אבל במקום הזה עוב לגמרי את מדת הבקורת וכל דבריו הארוכים אין להם שחר'). לדעתו היתה המחלוקת בין עוקבא ובין כהן צדק אחר, לא ראש ישיבת פומבדייתא, אלא כהן צדק בן איבומאי (832-843), אלא שנתן הבבלי הסב אותה על ראש ישיבת פומבדייתא, ואילו עמרם בן שלמה שאצל נתן הבבלי אינו אלא עמרם בן ששנא. והוא הזמן (לדבריו בערך 875) שבו נעשה דוד בן זכאי ראש גולה; אלא שנתן הבבלי לא היה בקי דיו במאורעות קדומים אלה, על כן סיפר כפי שסיפר. להגנתו של נתן הבבלי יצא גינצבורג (L. Ginzberg, ב-Geonica, א, גיויריק 1909, עמ' 59 ואילך; כנגד זה נוטה הוא לפסול את הגרסה המקובלת של שרירא גאון, בהראותו כי בכמה כתבייד נשמט השם דוד בן זכאי ויש משום כך מקום לאפשרות שגם אצלו תיאר

הסופית של עוקבא ובין מינויו של דוד בן זכאי לראשות הגולה. לא נהיה אפוא רחוקים מן האמת, אם נשער, שמינויו של דוד בן זכאי חל ב־915, כלומר עדיין בימי חייו של יהודה בן שמואל, ראש ישיבת פומבדיתא. נתן הבבלי ממשיך להחליף את יהודה בכהן צדק, כפי שהחליף אותו בכל תיאור הפרשה של עוקבא; שהלא פרשת מינויו של דוד בן זכאי, וכיצד הכיר בו ראש ישיבת סורא (האיי בן קיומא) וכיצד שכנע ניסי הנהרואני את גאון פומבדיתא להכיר בו אף הוא, כל אלה הם אצלו המשך ישיר לפרשת עוקבא. לפיכך נוכל לסכם, כי בפברואר 917, בעת שיהודה גאון בן שמואל נפטר, כבר היה דוד בן זכאי ראש גולה, וסירב להכיר בבחירתו של מבשר הכהן בן קימיו למשרת הגאון בפומבדיתא, ומינה – בניגוד לדעת (רוב?) חכמי פומבדיתא – את כהן צדק בן יוסף. במחלוקת זו שבישיבת פומבדיתא, שנוצרו בה שתי סיעות, של מבשר ושל כהן צדק, בעוד שבזה האחרון תומך גם ראש הגולה, לא היתה כנראה לאנשי הכספים של בגדאד עמדה אחידה. מכל מקום, אהרן בן עמרם עמד אז לצדו של מבשר. דבר זה משתמע באופן ברור למדי משני מכתבים של גאון ארץ-ישראל, מאיר גאון (או של בנו, אהרן בן מאיר), שכתב בעת מחלוקת הלוח, בשנת 922, כנראה אל מבשר גאון. במכתבו הראשון הוא מזכיר את ביקורו בבגדאד, שבו ביקש את תמיכתם של אנשי בבל במאבקו נגד בית ענן; ביקור זה חל בעיצומה של המחלוקת

המחלוקת התייחס לעוקבא (ולא לדוד בן זכאי) ולכהן צדק. ויש אצלו כמה וכמה אי-הבנות של הטקסט, כגון, שהוא מסיק שעוקבא היה בן דודו של כהן צדק, ועל כן פרץ הסכסוך, כשביקש עוקבא למנות את קרובו גאון פומבדיתא; גינצבורג אף לא נרתע מלהציע כמה וכמה שינויים טקסטואליים, כדי לתקן כביכול את המעתיקים. בארון (S.W. Baron, 'Saadia's Communal Activities', *Saadia Anniv.* Vol., N.Y. 1493, pp. 30 ff. דברים שכתב מאן, מבלי להביא, בדרך כלל, את הדברים בשם אומרם. חוץ מזה הוא מנסה לקבוע את זמנה של פרשת עוקבא על-פי מידת ההשפעה המשוערת של 'הבנקאים' היהודים על אנשי השלטון, הוויזרים, והוא מייחס את הצלחתם במאבק נגד עוקבא בעיקר למעמדם אצל עלי אבן אלפראת. אבל ראינו לעיל, שאין להניח שחל שינוי יסודי במעמדם של אנשי הכספים האלה בשנים שלא אבן אלפראת היה הוויזר, וכי יש לנו נקודות אחיה טובות יותר לקביעת הזמן המשוער של השלבים באותה פרשה. וראה את דיונו של מאן (מאמרו בתרביץ לעיל, הערה 12), עמ' 148 ואילך. (וראה אצלו שם, 150, הערה 8, את סברתו, הנכונה לדעתי, שבאמרו 'מובחרים' התכוון רב שריא גאון לרב חנניה אביו ולבני משפחתו האחרים). בפרשה זו דן גם H. Malter, *Saadia Gaon*, Philadelphia 1921, p. 104, והוא ביקש להעדיף את גרסת נתן הבבלי, וראה את תשובתו של מאן על זאת, שם, עמ' 153. אצל ח"ה בן-ששון (פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, תל-אביב תשי"ח, עמ' 102), המחלוקת היא עדיין בין עוקבא ובין כהן צדק.

בפומבדיתא, ואז תמך הגאון הארץ-ישראלי במבשר נגד כהן צדק ודוד בן זכאי; ואילו במכתב האחר הוא מזכיר לטובה את 'מושיע הדור' אהרן בן עמרם, כנראה משום שזה תמך בו, בגאון ארץ-ישראל, באותו מאבק נגד 'בני ענן' (ששלטו אז במשך תקופה ארוכה בישיבת ארץ-ישראל), ועוד: אהרן בן עמרם – כנראה בזכות קשריו המסחריים – הוא שבאמצעותו מתנהלת אותה חליפת מכתבים בין הגאון הארץ-ישראלי ובין סיעת מבשר. אפשר לסכם אפוא – כפי שהוכיח מאן – שאהרן בן עמרם – אולי בניגוד לבני נטירא – תמך בסיעתו של מבשר. אפשר שקשר זה, בין מבשר גאון ובין אהרן בן עמרם (ובניו), מצא את ביטויו במינוי שמינה מבשר גאון את אהרן הכהן (הוא כִּלְף) בן יוסף (הוא סְרַגְאדוּ), אשר לדברי שרירא גאון, 'לאו מן בני רבנן נינהו אלא מן תגארי ומרב מבשר גאון הוה סמכיה בדארא רבה במתיבתא'; כלומר אירע דבר שטרם נשמע כמוהו, מבקש שרירא גאון ללמדנו, שנתמנה אדם שאיננו מאנשי הישיבה המובהקים, אלא מן הסוחרים, לשבת בשורה הראשונה של הישיבה, שבה אבות-בית-דין ובני גאונים ואלופים. ואילו נתן הבבלי משלים תיאור זה (בקשר לעניין אחר, אבל הוא חשוב לענייננו כאן): כלב בן שרגאדו היה 'אדם חשוב... עוזר לראש גלות והיה בעל ממון', והעיקר: בִּשְׁר בן אהרן היה חותן שלו. מבשר גאון מינה אפוא למעמד חשוב בישיבת פומבדיתא את חתן-בנו של איש הכספים אהרן בן עמרם. נראה שחילוקי דעות דומים בין שתי המשפחות של אנשי הכספים נמשכו גם עד שש-שבע שנים מאוחר יותר, כאשר בני נטירא התנגדו למינויו של אותו כִּלְף בן סְרַגְאדוּ, הוא אהרן הכהן בן יוסף, שהיה שייך למשפחת בני אהרן (בן עמרם), להיות גאון בסורא, ותמכו בסעדיה בן יוסף.¹⁹

19 ראה I, 12, ע"ב, שורה 8, והשווה אצל נויב', ב, עמ' 79: ד או ה שנים. בעניין הזמן של מינוי דוד בן זכאי שונה דעתי מדעת מאן (מאמרו בתרביץ, לעיל, הערה 12), עמ' 154. על מכתבי הגאון הארץ-ישראלי ראה גיל, א"י, א, עמ' 464-466; וראה את הדיון אצל מאן, שם, עמ' 150-152, ובעקבותיו גם, E. Rivkin, 'The Saadia-David ben Zakkai Controversy', A.A. Neuman Pres. Vol., Leiden 1962, p. 399. בהערה. מינויו של אהרן הכהן בן יוסף: אגש"ג, עמ' 120; נתן הבבלי, אצל נויב', ב, עמ' 80, 82. בני נטירא נגד בני אהרן: נתן הבבלי, שם, עמ' 82. מס' 10 באוסף שלי הוא קטע מפתחה של מכתב, שכתב דוד בן זכאי בשמו, בשם גאון סורא, יעקב בן נטרנאי, ובשם אב-בית-הדין (ראה להלן); כנראה של ישיבת סורא, צמח בן כפנאי. על-פי איה-זכרתה של ישיבת פומבדיתא נראה שזמן המכתב הוא 915, אשר סבורני (ראה לעיל), שהוא זמן מינויו של דוד בן זכאי להיות ראש גולה, בעוד ישיבת פומבדיתא אינה מכירה בו. המכתב פונה אל 'כל החכמים והתלמידים והזקנים וראשי סדרים'; ראה ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 22-23, הסבור

אשר למחלוקת בישיבת פומבדיתא, זו נמשכה עד אלול שנת א'רל"ג לשטרות, ספטמבר 922, כאשר לדברי שרירא גאון, 'עבדו שלמא דוד נשיא עם מרב מבשר גאון', ואף-על-פי-כן 'יתיב מרב מבשר גאון ורבנן דיליה לבדם, ומובחרים (דרבנן) בשטתיה הוו ומר רב כהן צדק ורבנן דיליה לבדם', כלומר, שתי הסיעות הוסיפו להתקיים בנפרד ו'המובחרים', כלומר אביו של שרירא גאון ושאר קרוביו אנשי הישיבה, היו בסיעתו של מבשר. מצב זה התקיים עד פטירתו של מבשר, בכסלו שנת א'רל"ד, סוף נובמבר, או דצמבר 922, או א'רל"ז (בנובמבר 925, ונראה שהראשון הוא הנכון), ואז פסקו הסיעות וקיבלו את מרותו של כהן צדק. כפי שהראה מאן, יש להבין את השלום שנעשה בין ראש הגולה ובין סיעת מבשר על רקע הצורך להתאחד במאבק המר שפרץ בין בבל ובין ארץ-ישראל בדבר סדרי הלוח.

בספרי על ארץ-ישראל דנתי במקורות הנוגעים למחלוקת הלוח, מתוך תשומת לב מיוחדת למכתבים של גאון ארץ-ישראל ורקעם. שני המקורות העיקריים לתולדות יהודי בבל בתקופה הנדונה כאן, סיפור נתן הבבלי ואיגרת שרירא גאון, שניהם גם יחד, אין בהם דבר וחצי דבר על מחלוקת הלוח. את המחלוקת הזכירו שני מקורות חיצוניים: הכרוניקאי הסורי אליה מנציבין, והקרא סְהַל בן מצליח, ועיקר המידע הגיע אלינו מספרות הפולמוס שנמצאה בגניזה. המעורר והמתסס את הציבור היהודי בבבל ואת מנהיגיו היה כידוע סעדיה בן יוסף, שעתיד להיות גאון סורא. הוא שעורר את קהילות ישראל בבבל וגם בשאר ארצות הפזורה להתנגד לחשבון הלוח לשנת ד'תרפ"ב (921-922) שעל-פי הגאון הארץ-ישראלי. חשבון, שלפיו צריך היה לחגוג את הפסח באותה שנה ביום א' (ועל כן לעשות את מרחשוון ואת כסלו 'חסרים', כלומר בני כ"ט יום כל אחד) ולא כחשבון המקובל, חשבונם של אנשי בבל, ביום ג'; דוד בן זכאי, ראש הגולה, אמור היה להיות מחברו של 'ספר הזכרון' שבו יתאר את פרשת המחלוקת ויפרט את נימוקי הבבליים; וספר זה צריך היה לקראו בקהילות מדי שנה, בכ' באלול, כדי להזהיר את הכלל מפני סטיות מסוכנות העלולות להתחדש גם בעתיד. ההתמודדות בין שני המרכזים הסתיימה בניצחונה הברור של בבל, לא רק מפני שאישיה דגלו בשיטה שהיתה – כך נדמה – המקובלת בישראל זה דורות, אלא גם בזכות יוקרתם של אישים אלה, הגאונים הבבליים וראשי הגולה, בקהילות ישראל, שבהן ניכרת היתה עדיפותם על פני גאוני ארץ-ישראל.

ראשיה של המחלוקת משתקפת כראוי במכתבו הראשון של סעדיה, שנכתב

שהדברים נכתבו בימי גאונו של מבשר, בעוד כהן צדק (כך הוא למד מקטע זה) נתמנה (בתורת גאון מתחרה) רק שנים אחדות אחרי מבשר. אבל אין להביא בחשבון אפשרות זו, אם נכונה דעתי, שדוד בן זכאי נתמנה ראש גולה בימי יהודה גאון, כאמור למעלה.

כנראה בדצמבר 921, אל שלושת בני עלי בן טבנאי: שלמה, אברהם ועזרא, בפסטאט. את הידיעה הראשונה על דבר תכניתו של הגאון (או: בן הגאון) הארץ-ישראלי הביאו לח'לב, שבה שהה סעדיה, 'תלמידים' שהגיעו לשם מ'בעל גד', היא ג'פ'ל, בקיץ של אותה שנה, היא 921. סעדיה עצמו כתב אל הגאון הארץ-ישראלי, עוד באותו קיץ, ומבבל יצאו איגרות אל קהילות ישראל ('המדינות האדירות') בשם 'ראש הגולה וראשי הישיבות', וגם הוא, סעדיה, כתב אל הקהילות בעניין זה. ניכר שההכרזה הארץ-ישראלית על סדרי הלוח התקיימה בהושענה רבה של שנת תרפ"ב, כלומר ב-27 בספטמבר 921, והשמועה הגיעה לבגדאד באוקטובר. גם במכתבו האחר, בפברואר או במארס 922, כותב סעדיה על 'ראש הגולה וכל ראשי הישיבות', ונראה שכוונתו לשלושת הגאונים הבבליים: ראשי פומבדיתא, מבשר וכהן צדק, וראש ישיבת סורא, שבדבר זהותו אין לנו ודאות, אם היה יעקב בן נטרונאי, או האיי בן קיומא. לדברי סעדיה, 'כל האלופים וכל החכמים והתלמידים שוין' בהתנגדותם לכוונותיו של הגאון הארץ-ישראלי.

ביום ה', י"ט בתמוז של אותה שנה (18 ביולי 922), כתב סעדיה אל מישהו מאישיה של ישיבת ארץ-ישראל (וכך מסתבר). במכתבו הוא מוכיח בדברים קשים את מי שכתב מכתבים שבהם 'נשא ידו בחכמים וידבר דברי נבלה' והוא מביע את התקווה שלא הנמען שלו הוא שכתב אותם, ומבקש ממנו 'להוכיח את התלמיד אשר כתב', ואף אם יהי הראש אל יבוש מלחזור בו'. נראה שהיה ברור לסעדיה שמחבר הכתבים האנטי-בבליים היה מישהו מאישיה המרכזיים של הישיבה הארץ-ישראלית, אולי ראש הישיבה בעצמו. נראה שהקיץ של שנת 922 היה נקודת השיא במחלוקת, ואין פלא שחומרת השעה גרמה לאישי בבל להתלכד, על אף הסכסוך שביניהם לבין עצמם.

ואמנם, כחצי שנה אחר כך, בספטמבר 922, נעשה באופן רשמי השלום סביב ישיבת פומבדיתא, כשהשלימו ביניהם מבשר גאון וראש הגולה דוד בן זכאי, כפי שציין שרירא גאון באיגרתו. נראה שמבשר גאון נפטר זמן קצר אחר כך, בנובמבר או בדצמבר של אותה שנה, 922, וניכר שמשתי הגרסאות שבאיגרת שרירא גאון, א'רל"ד וא'רל"ז לשטרות, יש כאמור להעדיף את הראשונה. ראייה לזה נמצאת במכתבו השלישי של סעדיה, שכתב ב-3 בינואר 923 אל אותם שלושת בני עלי בן טבנאי בפסטאט: שלמה, אברהם ועזרא, שבו הוא מזכיר מכתב שכתבו אנשי פסטאט אלה אל 'ראש הישיבה ואל אבו אלפ'ל', והכוונה ככל הנראה לכהן צדק גאון פומבדיתא ולס'הל בן נטירא, כלומר, לא עוד ראשי הישיבות בלשון רבים. שנת ד'תרפ"ב חלפה, ונראה שלא הכול נשמעו לאזהרותיהם של אישי בבל. בקרב מי שנשמעו לגאון ארץ-ישראל ותגגו את הפסח ביום א' במקום ביום ג', והלכו אחר ארץ-ישראל גם בשאר פרטי הלוח ומועדיו, היו גם אנשי פסטאט, 'הירושלמים' וגם 'הבבלים'; 'אנשי העיר

ואתם יחד עמם', כותב סעדיה אל הנמענים שלו. ממכתבו זה של סעדיה אף מתברר פרט מעניין על האופן שבו השפיעו נאמני הגאון הארץ-ישראלי על קהל היהודים בפסטאט לקבל את דעתם ולסור מדרכם של הבבלים. היה זה מה שראוי להיקרא 'מבחן הירח'; סעדיה מציין במפורש את 'התרגשותם של פשוטי העם כאשר ראו את (מולד) הירח'. יכולים אנו לשער שמדובר בלילה שבין כ"ט במרחשוון ובין ל' בו (שהיה א' בכסלו לפי חשבון ארץ-ישראל) בשנת ד'תרפ"ב (3-4 בנובמבר 921), כאשר המוני בית ישראל בפסטאט (ויכולים אנו לשער שמשוה דומה לזה התרחש בקהילות רבות אחרות) חזו במולד הירח יום לפני שאמור היה להופיע לפי חשבונם של הבבלים, הוא חשבון הלוח היהודי מקדמת דנא, שהוא על-פי החישובים ולא על-פי הראייה. היה בזה ניצחון, זמני אמנם, לגאון ארץ-ישראל, אבל גם לקראים ולבית הנשיאים ממשפחת ענן ולנוהים אחריהם, שדגלו בקביעת החודש על-פי ראיית הירח. ואפשר שחזיון דומה התרחש גם בסוף חודש כסלו, במוצאי הכ"ח בו שלפי חשבון הבבלים, שהיה כ"ט בחשבון הארץ-ישראלי, 2-3 בדצמבר 921. סעדיה כותב אל נאמניו בפסטאט כשחלפה שנה ומעלה מאז אותם מאורעות, כי רק עתה נודעו לו הדברים ממכתבם של אותם אנשי פסטאט, שכתבו כאמור אל כהן צדק ואל סֶהָל בן נטירא, 'כי אתם אינכם כותבים אלי אישית רק מפני הבושה שאתם חשים על מה שעשו אנשי העיר ואתם יחד עמם'. ולהלן '...אתם עשיתם זאת רק מפני מבוכתכם... סבורים הייתם כי כל אנשי צראק עשו כך; ואני משער - יתר-על-כן, בטוחני - כי אילו היה מתברר לכם שאנשי צראק לא כן עשו, לא הייתם אף אתם שוגים ומגיעים לדבר כה נורא ולאסון כה גדול'. סעדיה אף מתאר את רגשי הבושה שחש על שהבבלים האלה הדירים בפסטאט נגדו אחר ההמון, מה שבלי ספק עורר פליאה רבה בבגדאד ופגע ביוקרתו של סעדיה, 'המצרי' שזה מקרוב בא לבגדאד והוא ראש הנאבקים בסטייה איומה זו. בהמשך מעורר סעדיה את השלושה לעיין היטב במכתבו של ראש הישיבה (הוא כהן צדק), אשר 'כל דבר מדבריו הוא עיקר מן העיקרים' ולדאוג להפיץ את דבריו; וגם ראש הגולה, דוד בן זכאי כתב 'ספר (או: מכתב) זכרון, ומגלה לדורות, על החידוש הפסול שעשה בן מחשיך' (הוא בן מאיר, אהרן, בנו של הגאון הארץ-ישראלי), ובאותו ספר - כך משתמע - הסבר על ענייני הלוח, שיהיה ל'דורות', כלומר לכל תהיה חזרה על תקלה שכזאת. אפשר ללמוד ממכתבי סעדיה ששנת ד'תרפ"ב אמנם היתה שנת ניצחון לגאון ארץ-ישראל, ואפשר שרק בשנה שלאחריה, לאחר מלאכת שכנוע נמרצת, הצליחו אישי בבל להשליט את כללי הלוח הנכונים, בכל תפוצות ישראל.²⁰

נראה שפרשה דומה, של התנגדות חוגים מסוימים לסדרי הלוח כפי שנתבעו

20 השלום בפומבדיתא: אגש"ג, עמ' 119-120; השווה מאן (מאמרו בתרביץ, לעיל, הערה 12),

בני־ישראל הרבניים לקיימם, התרחשה גם למעלה משמונים שנה לפני כן, אלא שאז קיבלו אנשי בבל את הוראות הלוח על־פי אנשי ארץ־ישראל. גם אז היה מדובר בקביעת שנה חסרה, כלומר, שמרחשוון וכסלו הם בני כ"ט יום כל אחד. יעיד על זאת מכתבו של ראש הגולה, שכתב בשנת א'קמ"ז לשטרות (ד'תקצ"ה ליצירה, 834-835 לספה"נ). ביסודו של דבר הוא מסביר שהמניע לסדר הלוח בתחום זה (של שכ"ה: שלמות, כסדרן, חסרות) הוא השמירה על הכלל של 'לא אד"ו ראש', ומפרט את סיבותיו של כלל זה. 'כדין עבדו, וכל ישראל קמי ראש החבורה ובני החבורה: חסירין; דקא סמכינן עליהון... ולעולם עליהון סמכינן, דלא ליהוי ישראל אגודות אגודות; ואנא וראשי מתיבאתא ורבנן וכל יש (=ישראל) אסמכינן על עיבורא דאשתדר לקמי חבירין...'. ברור שבמונחים 'ראש החבורה', 'בני החבורה', 'חבירין', הוא התכוון לראש ישיבת ארץ־ישראל ולאישיה. מאן, הראשון שפרסם מכתב זה, ציין שבטבלאות של מאהלר, בספרו הנודע על הלוח היהודי, שנת ד'תקצ"ה היא שנה שלמה, ואמנם כן

עמ' 154-155; תאריך הפטירה של מבשר גאון, ראה את הגרסאות באגש"ג, עמ' 120. השלום בין מבשר ובין דוד בן זכאי על רקע מחלוקת הלוח: מאן, שם, עמ' 155. ראה את הדיון על מחלוקת הלוח: גיל, א"י, א, עמ' 462-466, ושם מראי מקום למקורות ולדברי החוקרים. ספר הזכרון, ראה בורנשטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 26; מלטר (לעיל, הערה 18), עמ' 86-87. וראה מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מורח ובני ארץ־ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 10. ראה את ההעתקות של מכתבי סעדיה: 5 (והמען בסופו); בעל גר = ג'זיל, ראה בנימין מטודלה (אדלר), עמ' 18; וראה 6, א, משורה 7 ואילך. יולי 922: ראה את המכתב שהדפיס מאן במקום הנ"ל, עמ' 273-276, לאחר ששיקם אותו מכמה קטעים שהדפיסו קודמיו, וראה שם את נימוקיו הסבירים ואת מראי המקום. וראה 7, ובו העניין של ראיית הירח: ב, שורות 5 ואילך. ראה את הגרסה בחרוזים של החיבור ארבעה שערים שחיבר יוסי הנהרואני, שהדפיס מ' שטיינשניידר, 'על דבר סידור של ר' שלמה בר נתן', וכו', כרם חמד, 9 (1856), עמ' 41, וראה את דברי המהדיר שם בהמשך; ואחריו A. Epstein, 'Querelle au sujet du calendrier', *REJ*, XLII (1901), pp. 208 ff. והתגייס למלאכת השכנוע. גרסה מקבילה נמצאת במדרש שכל טוב (שהוא אוסף מדרשים על בראשית ושמות, שליטת מנחם בן שלמה במאה השתים־עשרה והדפיסו ש' בובר, ברלין תרס"א), ב, עמ' 90-92 (מתייחס לשמות יב, ב), וראה שם את הערות המהדיר. וחזר והדפיס גרסה זו בורנשטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 117 ואילך. אינני נכנס כאן לדיון בפרטי הסוגיה של חשבון הלוח, והקורא יפנה אל מראי המקום שצינתי בדיון שבספרי על ארץ־ישראל (לעיל, בהערה זו). וראה עתה את מאמרם של א' לסקר וד"י לסקר, 'תרמ"ב חלקים: עוד על מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 119 ואילך.

הדבר, וכמוה גם השנה שלאחריה, ד'תקצ"ו; ואולם מאן לא שם לב, שהוויכוח שהתעורר היה בנוגע לקביעות שנת ד'תקצ"ז, שאמנם אמורה היתה להיות חסרה. ואין ספק שאמנם היתה מחלוקת, שאם לא כן מה ראה ראש הגולה לכתוב את מכתבו. מכאן הסיק מאן על התפתחות שחלה במעמדם של שני המרכזים ביחס לסוגיית הלוח, בהסתמכו על פסקה במכתבו של אחד מאישי בבל בעת מחלוקת הלוח, כי 'מן שנים רבות כבר עלו כמה חכמים מבבל אל ארץ־ישראל ודקדקו עם חכמי ארץ־ישראל בסוד העיבור... וכבר הם קובעים חדשים בבבל זה שנים רבות לבדם'; ועוד נאמר שם, במכתב הבבלי, שאפילו אנשים שהם בני שמונים אינם זוכרים שהבבליים נזקקו אי־פעם לארץ־ישראל בענייני הלוח. מכאן למד מאן שבין שני הקצוות, בין 835 (מכתב ראש הגולה) ובין 921 (המחלוקת), וקרוב לראשון שבהם, התחילה אותה 'עצמאות של בבל'. ואולם המסקנה בדבר זה תלויה במידת הרצינות שבה יש להתייחס לנאמר במכתב ראש הגולה, שהלא אין ספק שהדברים נאמרו בו מתוך פולמוס ולשמו, וההסתמכות על אישי ארץ־ישראל נועדה לחזק את טענתו, שמרחשוון וכסלו חייבים להיות חסרים, ויכולים אנו לסמוך על גאוני בבל וחכמיה, שידעו את חשבון הלוח וסדריו אף הרבה לפני כן. בדיון נפרד חולק אני על דבריו של מאן, שאותו ראש גולה היה דוד בן יהודה, וסביר יותר שהיה זה יריבו, שעדיין קרא לעצמו ראש גולה, דניאל בן שאול בן ענן. ראש ישיבת סורא היה אז כהן צדק בן איכומאי (או בן איבומאי; כנראה: 832–843) ואילו ראש ישיבת פומבדיתא – יצחק בן הונאי (או: בן חנניה; 833–840), והוא ששרוי היה במחלוקת עם יוסף בן אבא, כפי שציינתי לעיל. אפשר שהיה קשר בין אותה מחלוקת על הגאונות ובין ענייני הלוח, כפי שהם משתקפים במכתבו של ראש הגולה.

ראינו שבאותו מכתב מן החצי הראשון של המאה התשיעית, סומך ראש הגולה את עיקר טענתו על הכלל 'לא אד"ו ראש'. במאמר שפרסם בתש"ם ביקש מ"ד הר להוכיח, שאת הכלל המונע את תחולת ראש השנה ביום א' הוסיפו לכללי הלוח העברי מאוחר יחסית, במאה השביעית לספה"נ בקירוב. ואולם היעדרו של כלל כל־כך בסיסי עשוי היה לגרום לתוזה גדולה בפרטי התאריכים; והנה דווקא מן המאה השביעית, מתחילתה, יש לנו מידע על תאריכים מקבילים לפי שלושת הלוחות: היהודי, הנוצרי והמוסלמי. לפי אחת המסורות המוסלמיות הקדומות חל בואו של מִחְמַד לאלמדינה ביום ב', ה־12 ברביע א'; אבל ה־12 ברביע א' חל ביום ו', ונראה שאותה מסורת התייחסה לבואו לקאב, מעין פרוור של אלמדינה שהיה מאוכלס יהודים, והיה זה ב־8 ברביע א'; יום ב' ה־8 ברביע א' בשנה הראשונה להג'ירה חל ב־20 בספטמבר 622; לדברי המסורת המוסלמית מצא או מִחְמַד את היהודים צמים, כי היה זה יום העאשורא שלהם, כלומר העשירי לחודש הראשון, שהוא, כמובן, יום־הכיפורים. ואמנם, לפי

הטבלאות, חל יום-הכיפורים באותה שנה ב־20 בספטמבר, וראש־השנה חל אז כמובן בשבת. אני חולק על הנתונים שמביא מ"ד הָר במאמרו המעניין. הוא מפרש פסקה ב'מעשים לבני ארץ ישראל' כאילו נאמר בה שרשאים להתיר נדרים בליל ראש־השנה שחל במוצאי־שבת, ומכאן ראה שראש־השנה יכול לחול ביום א', בניגוד ל'לא אד"ו ראש'. אבל באמת נאמר שם: 'אין מתירין נדרין בלילי ראש־השנה בשבת; ובמוצאי השבת מותר'. אין לי ספק שהכוונה היא, שרשאים להתיר את הנדר רק בתום היום, לעת מוצאי־השבת (כלומר במוצאי־ראש־השנה), והוא פשוטה של פסקה זו. בהמשך מבקש הָר לקבוע את הזמן של הקטעים מספרות 'המעשים' עליידי מציאת הזמן שבו החליטו לדעתו למנוע שראש־השנה יחול ביום א', כלומר להוסיף את הא' ל'לא דו ראש'. לשם כך הוא מסתמך על שלושה מקורות: (א) כתובת־קבורה מצוער משנת ד'רס"ג (503 לספח"נ) של אישה שמתה ביום ג' שהיה י"א באלול (וראש־השנה שאחריו חל אם כן ביום א'); (ב) פסקה באיגרת שריירא גאון האומרת שאחאי בן הונא מת ביום א', ד' באדר (ושוב נמצא ראש־השנה חל ביום א'; לפי הטבלאות של מאהלר חל אז ד' באדר ביום ב'); (ג) דברי רב אחאי בשאלות, פרשת ויקהל, לפורים, על זמנם של 'חכמים הראשונים שהיו בקיאים בחשבון מולד לבנה ובדיקדוקי סוד העיבור; היה יום ערבה בא בשבת, ופורים בשבת, ומקרא מגלה בשבת, ומוציאין לולב בשבת, ותוקעין שופר בשבת שחל ראש השנה להיות בו; אבל היום, שאין חכמים בקיאים בחשבון תולדות לבנה ובדיקדוקי סוד העיבור, גזרו חכמים' וכו'. כאן מוצא מ"ד הָר הוכחה שעד סמוך לזמנו של רב אחאי, כלומר לחצי הראשון של המאה השמינית, עדיין היה חל ראש השנה לפעמים ביום א' (שיום הערבה היה 'בא בשבת') ורק באותו זמן גזרו חכמים למנוע אפשרות זו. אבל יש לשים לב שלפי אותה פסקה לא רק יום א' נעדר מ'לא אדו', אלא אף יום ד' ('פורים בשבת', שאז יחול ראש־השנה ביום ד'). אין ספק שנוסח זה של השאלות אין בו היגיון והוא משובש; אף אין ללמוד מלשונו 'היום... גזרו חכמים' (אם אמנם כך התבטא רב אחאי), על נקודת הזמן שבה התחילה, או שבה גזרו, את אותה גזרת חכמים. אשר לשני המקורות הראשונים, כוחם יפה אמנם, אבל עדיין הם בגדר הוכחות נסיבתיות, ואפשר ששניהם יסודם בטעויות. אילו באמת נקבע הכלל 'לא א' ראש' בתקופה כה מאוחרת, היינו בוודאי מוצאים על זאת דברים מפורשים באחד המקומות בספרות הגאונים, אבל דבר שכזה אינו אמור בשום מקום. ואין לנו סיבה להטיל ספק במסורות שלפיהן תחילתו של סידור הלוח לפי החשבון אמנם חלה בימי רבי, ואפשר שחלו בזה שיפורים או ניסוחים מקיפים ומפורטים יותר בימי רבי יצחק נפחא, האמורא בן המאה השלישית (כדברי המסורת הקראית, אצל קרקסאני), ובימי הנשיא הלל בן יהודה, בתר"ע לשטרות, 359 לספח"נ (כדברי

אברהם בר חייא, תחילת המאה ה"ב לספה"נ.²¹

21 מכתב ראש הגולה: ראה 3 ושם במבוא פרטים על הפרסומים הקודמים, וראה את דיונו של מאן: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*², I, N.Y. 1970, pp. 52–55. וראה גם גיל, א"י א, עמ' 465. פרטי החשבון של הלוח כלולים בספרים הידועים שבהם הסברים על הלוח העברי. הרצאה בהירה במיוחד היא של S. J. Hastings, *of Religion*, ערך Calendar (Jewish), Poznanski, *and Ethics*, כך ג, עמ' 117 ואילך. ראה את מאמרו של מ"ד קר, 'ענייני הלכה בארץ ישראל', וכו', תרביץ, מט (תש"ס), עמ' 76 ואילך; ובנוסף על מראי המקום שאצלו, ראה מה שחשבו על מקורותיו: בורנשטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 154; ב"מ לוין, אגש"ג, עמ' 98, הערה ג; בואו של מִחְמֵד לאלמדינה: אבן השאם, אלסירה (ed. F. Wüstenfeld, Göttingen) (1858), עמ' 415; טברי (לעיל, הערה 4), א, עמ' 1255, וראה אצלו גם עמ' 1281; אבן סיד אלנאס, עיון אלאחר, א, קהיר 1356, עמ' 192. אבן כת"ר (לעיל, הערה 4), ג, עמ' 190; והשווה G. Weil, *Mohammed der Prophet*, Stuttgart 1843, pp. XXI; 76, n. 92; 81, n. 101. וראה בורנשטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 32. ידיעות שכאלה, ובהן השוואה אפשרית בין הלוח היהודי ובין המוסלמי (והנוצרי), נדירות הן ביותר. דומני שהידעה הבאה היא מאוחרת מזו ב־260 שנה, ראה אצל טברי (לעיל, הערה 4), ג, עמ' 2024; אבן ג'יוזי (לעיל, הערה 9), ה, עמ' 64; בשנת 268 חל הפסח ביום א' שבשבוע השלישי של רִמְזָאן. לפי טבלאות ההשוואה בין הלוח המוסלמי ובין הלוח הנוצרי היה זה ה־9 באפריל. ואולם לפי הטבלאות של מאהלר חל א' של פסח או (שנת תרמ"ב, היא 882 לספה"נ) ב־7 באפריל, והיה זה שבת. גם S. Poznanski, 'Ben Meir and the Origin of the Jewish Calendar', *JQR*, X (1897/8), p. 15, שיער שקביעתו הסופית של הלוח היתה בבבל, אחרי חתימת התלמוד, במאה השישית או השביעית. וראה את הדיון בהשקפות השונות בדבר תחילתו של חשבון הלוח, בשולי מגילת אביתר, גיל, א"י, ג, עמ' 410, בהערה, ושם מראי מקום. חוץ מהשקפתו של סעדיה, שעל־פיו חשבון הלוח היה מסיני, וכי בימים קדומים ביותר, גם בימי הבית ובימי המשנה כבר קבעו את סדרי החודש לפי חשבון מראש ולא לפי ראיית הירח (וזה גם השקפתה של מגילת אביתר), היתה ההשקפה המקובלת, שרבי הוא שהנהיג (או פרסם) את הלוח לפי חשבון. ראה את דבר השקפתו של סעדיה על קדמות החשבון, אצל Poznanski (באנציקלופדיה, לעיל, בהערה זו), עמ' 264, ושם הדפים מתוך כ"י הבודליאנה; ואת דברי י' דודון, במבואו לספר מלחמות ה' של סלמון בן ירום, ניו־יורק תרצ"ד, עמ' 14–15. וראה תשובות הגאונים: מוסאפיה, ליק תרכ"ד, ס"א, תשובת האיי גאון בן שרירא על שאלה בדבר השקפתו של סעדיה על קדמות החשבון, שלפיה 'כל ישראל עושין בלי ספק על העיבור ועל החשבון'. השקפת הגאון – כך משתמע – היא שדברי סעדיה היו לצורך פולמוס בלבד (ידחה אפיקורוס); ושהקב"ה מסר את ענייני הלוח 'לבית דין'. כלומר ענייני הלוח היו נתונים לקביעת הסנהדרין. בעניין ההשקפה המייחסת את חשבון הלוח לנשיא הלל בן יהודה, בתר"ע

ג. המחלוקות של סעדיה גאון

עם שוך מחלוקת הלוח, ולאחר ניצחון הבבלים, עלתה קרנו של סעדיה עוד יותר. תוך שנים אחדות עתיד היה להתמנות גאון של סורא. שרירא גאון מתאר מצב של הידרדרות ממושכת של ישיבה זו. לכאורה התחיל המשבר כ־40 שנה לפני מינויו של סעדיה, אחרי פטירתם של צמח בן חיים (גאונותו: 879–886 בקירוב) ושל רב מלכא (לאחר שהיה גאון חודש אחד בלבד), כאשר, לפי דברי שרירא גאון, 'שכיבו באותו הפרק רובה דסאבי דמאתא מחסיה בשיעור תלתה ירחי'. תיאור זה נשמע כאילו הם נפגעו במגפה. לאחר 25 שנים נוספות, שבהן שימשו שם בגאונות האיי בן נחשון (886–896), הילאי בן נטרונאי (896–904) ושלום בן מישאל (904–911); וראינו שיש בעניין זה מידע שונה אצל נתן הבבלי, שוב 'אידולדלא מילתא במחסיה טובא ולא אישתיירו בה חכמים', ואף-על-פי-כן נמצא יעקב בן נטרונאי ראוי להתמנות שם גאון ב־911, וכיהן במשרתו זו 13 שנה, עד 924. ואז אירע דבר, שלא נשמע כדוגמתו

לשטרות (359), ראה ספר העיבור של אברהם בר חייא (תחילת המאה הי"ב), לונדון תרי"א, עמ' 97. המסורת הקראית (שהיתה בוודאי שאובה מן הרבניים) על רבי יצחק נפחא: '...המנהג הידוע היה לקבוע את ראשי החודשים על פי ראיית הירח, אבל במקום זה התחילו לקבוע על פי העיבור המבוסס על לא ברו, דבר שאין יודעים מאיו סיבה נתייב. היא (השיטה) שהנהיג יצחק נפחא, דבר שהאיי (בן נחשון) ראש הישיבה (סורא, 886–896 בקירוב) מציין אותו בספר שחיבר'. ראה יעקב אלקקסאני, כתאב אלאנואר ואלמראקב (מהדורת L. Nemoy), ניו-יורק 1939–1943, עמ' 23, 143, 805. וראה גם אצל ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, ב, וינה תר"ך, עמ' 150, הערה ו', המביא מספר 'יהי מאורות' של יהודה הדסי, את דברי טוביה בן משה, החוזר על עיקר דברי קרקסאני. וראה את מאמרו של T. Reinach, 'Le calendrier', etc., *REJ*, 18 (1889), pp. 90 ff. ושם דעות של סופרים קדומים על שיטת הלוח של היהודים; ואת דברי ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, לראש השנה ב, ב (עמ' 1037: 'קדשוהו [את החודש] אנוסין שוגגין מזידין ומוטעין הרי זה מקודש') והוא מפרש מזידין, על-אף שידעו את האמת על ראיית הלכנה בפועל, חישבו באופן 'שלא יפול יוה"כ ביום ו' או ביום א' וכדומה'. וראה גם דבריו: 'משנת ראשונים', תלפיות, ב (תש"ה–תש"ו), עמ' 375–379 (אני מודה לעמיתי פרופ' מ"ב לרנר על שהפנה אותי אל שני מקומות אלה). וראה עוד את דברי ליברמן: תיקוני ירושלמי (ו'), תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 102–104, על השקפתו של סעדיה בדבר קדמותו של חשבון הלוח. והשווה גם ע' פליישר, 'פיסקה חדשה', וכו', תרביץ, מט (תש"ס), עמ' 104 ואילך. TS 309.68 (b) הוא קטע נוסף השייך למחלוקת הלוח מן הכתבים המציגים את עמדת הבבלים, והגרסה שם דומה (אבל לא זהה) לנדפס אצל בורנשטיין (לעיל, הערה 9), עמ' 90, שורה 14 ואילך.

באותם הדורות (להבדיל מדורות התנאים והאמוראים), והוא, ש'דוד נשיא (סמכיה) למר יום טוב כהנא בר רב יעקב, ואורג היה, הואיל ולא הוה התם רבנן; ארבע שנים'. אנחנו נמצאים אפוא כנראה קרובים לשנת 928; ומשנפטר אז יום טוב הכהן בן יעקב, היה בדעתם של חכמי בבל ('איתמר ביני רבנן') לסגור את סורא ולהעביר את תלמידי החכמים שנותרו בה לפומבדיתא. עוד הם מנסים ניסיון אחרון, וממנים את נתן אלוף (בן יהודה גאון), שהיה אחי חנניה גאון (אביו של שרירא גאון), כלומר דודו של שרירא, להיות גאון בסורא, נפטר זה בטרם הספיק לקבל את המשרה. אז הביא דוד בן זכאי, ראש הגולה שבוודאי העריך ביותר את ישיבת סורא, את סעדיה בן יוסף. ואף כאן מטעים שרירא שהיה זה מעשה חריג, כי סעדיה לא היה מחכמי בבל וישיבותיה, אלא ממצרים, והיה ידוע בכינויו הפיומי, או הפיתומי ('ולאו מן בני רבנן דמתיבתא הוה אלא מן מצרים וידוע בפיומי'). ואותו הוא מינה גאון בסורא, בא' בסיוון של שנת רל"ט, ה' 23 במאי 928 (והיה זה יום ו').

נתן הבבלי מוסיף לנו קצת פרטים על הנסיבות ועל המינוי. לדבריו מתרחשים הדברים לאחר פטירתו של גאון סורא, האיי בן קיומא. ראש הגולה חשב אז על שני מועמדים אפשריים לגאונות סורא, והם סעדיה בן יוסף וצמח בן שהין. אם היה שהין (נראה שצ"ל: שאהון) שם נוסף של אביו, אפשר שצמח הוא אב' בית' הדין צמח בן פפנאי (פפנאי - שם ללא הסבר לפי שעה, למיטב ידיעתי), הנזכר בקטע הפתיחה של איגרת שכתב ראש הגולה דוד בן זכאי. אם כן אפשר שאיש סורא, צמח בן פפנאי, או בן שהין, הוא שנעשה אח"כ גאון בפומבדיתא (935-937). סביר שצמח זה, שהיה נכד גאון (לא בן גאון כדברי אברמסון), היה נכדו של גאון סורא, צמח בן חיים (879-886, בקירוב), וקו היחס יהיה אם כן: חיים - צמח - פפנאי (שהין) - צמח. נראה אם כן, שצמח זה, שכמעט נעשה גאון בסורא, היה בשעת לבטיו של דוד בן זכאי אב' בית' הדין של סורא ולא של ראש הגולה או של פומבדיתא, כסברת אברמסון. אבל היה לראש הגולה מועמד עדיף, ניסי הנהרואני, שאותו כבר פגשנו לעיל, כשפעל להשיג את הסכמתו של יהודה בן שמואל, גאון פומבדיתא, למינויו של דוד בן זכאי להיות ראש גולה. אלא שניסי סירב, בהיותו עיוור ('ראש ישיבה נקרא נהורא דעלמא', אמר, ואילו הוא 'חשוכא דעלמא'); ניסי אף יעץ לדוד בן זכאי להעדיף את צמח בן שהין, כי 'רב סעדיה אע"פ שהוא אדם גדול ומופלג בחכמה, אינו מתירא מאדם בעולם, ואינו מסביר פנים לשום אדם בעולם מפני רוב חכמתו, ורוח בפיו (הצעת מאן: צ"ל ורוחב פיו; ונראים דבריו), ואריכות לשונו, ויראת חטאו'. יש לנו כאן מעין נבואה שלאחר מעשה, כי נתן עתיד להביא, בהמשך סיפורו, את דבר סירובו של סעדיה לקבל החלטה של ראש הגולה ולאשר את פסיקתו בדבר הירושה של אחד מעשירי בבל, ונתן מייחס, אם כן, לניסי את ראיית הנולד. ואולם החלטתו של דוד בן זכאי כבר נפלה, למנות

לגאונות בסורא את סעדיה, וגם כהן צדק, ראש ישיבת פומבדיתא, הסכים למינוי זה. כפי שכבר הבחין מאן, נפלה החלטתו של ראש הגולה כנראה בלחצם של בני נטירא, סְהַל ויצחק, חסידי סעדיה המובהקים.

רוח של עליצות ושל ביטחון עצמי רב מורגשת באיגרת שכתב סעדיה לאחר שנתמנה גאון 'פי וקת אן ולי אלריאסה', אל קהל הבבליים (כך יש לשער) בפסטאט; אף-על-פי שלשון הפנייה היא: 'אל קהלות ישראל הישבים במדינת פסטאט'. כמקובל, באה פריסת שלום בראש המכתב, והיא בשמו הוא, בשם 'האלופים', בשם 'שארית בחור שלנו' (נראה שדוסא, בנו האחר, היה פעוט עדיין), בשם 'חכמי ישיבה כולם', בשם 'המשנים הקבועים בבית רבינו', ובשם 'בעלי בתים חשובים ונכבדים אשר בבגדאד'. וכפי שכבר ציינתי לעיל, הטעים סעדיה באיגרתו את התמיכה מצד אנשי הכספים של בגדאד, המסוגלים להשיג כל דבר מן השלטון (ומצרים אז בתקופת מעבר בין שלטון בני טולון ובין שלטון האח'סיד, אחרי שצבא הח'ליפות חזר והשתלט עליה): 'וכן כל חפץ ושאלה אשר יהי לכם מצד המלכות הגד תגידוהו לפנינו, כי אז נצוה את בעלי בתים חשובים אשר בבגדאד אשר אנחנו יושבים ביניהם, בני מר נטירא ובני מר אהרן, זכר הנאספים לברכה וזכרון פליטיהם לקימה, ואז ישיבו לכם מאת המלך', וכו'. ניכר מאותה איגרת, שסעדיה המשיך לשהות בבגדאד לאחר שהתמנה גאון סורא, כי בדברו על התמיכה שתומכים בו עשירי בגדאד, הוא מציין שהוא שוהה עמם בעיר אחת ('בעלי בתים חשובים אשר בבגדאד, אשר אנחנו יושבים ביניהם'). ובאיגרת אחרת שהיא ככל הנראה שלו: 'אנחנו יושבים בבגדאד, מלמדים את העם'. איננו יודעים אם עברה הישיבה כולה מסורא לבגדאד. אין ספק שהיה בדעתו לשקם כראוי את סורא ובוודאי היתה לו היכולת להוציא זאת אל הפועל. וכבר מלכתחילה ציין שרירא שהוא כינס את כל הנותרים מתלמידי החכמים ('בניהון דרבנן') אנשי סורא ומצעירי התלמידים של סורא (עלולי; ואולי כוונתו 'הבאים לסורא', כלומר שסורא מינתה אותם והכירה בהם), שהספיקו לעבור לפומבדיתא, וחידש את ימיה של ישיבת סורא. כך חלפו שנתיים, ואז הסתכסך סעדיה עם דוד בן זכאי ראש הגולה, וניסה להדיחו ולמנות ראש גולה במקומו את אחיו של זה, יאשיהו בן זכאי, אלא שלא הצליח, ויאשיהו נאלץ לגלות לְחִירָאסָאן. גם דוד ראש הגולה ניסה כוחו בהדחה, והביא את יוסף בן יעקב, שנודע בכינוי בר סטיא, להיות גאון בסורא במקום סעדיה. סעדיה נאלץ כאילו להימלט על נפשו: 'ונחבא מרב סעדיה גאון כמה שנים', עד שנעשה שלום בינו ובין ראש הגולה, בעוד יוסף בן יעקב נשאר גם הוא בישיבת סורא, והוסיף להיות בה הגאון אחרי מותו של סעדיה (17 במאי 942), ואז הידרדרה הישיבה לגמרי, ויוסף בן יעקב נאלץ לעבור לַבְצָרה, ושם נפטר. ושרירא מוסיף: 'ועד השתא (כלומר בעת שכתב את איגרתו, ב־987) ליכא במחסייה מתיבתא'.

שנות גאונותו של סעדיה היו שנים של אי-שקט, מהומות ואסונות בח'ליפות בכלל ובבגדאד במיוחד; אמנם אין מקורותינו מצביעים על קשר כלשהו בין המצב הכללי ובין המחלוקת שבה היתה שרויה הנהגתם של יהודי בבל באותן השנים, ושבה היה סעדיה אחד הצדדים, ואף-על-פי-כן מן הראוי לשים לב לתמונת הרקע. תמונה האצפה-אני מציין, שבשנת 316, ובייחוד ב-9 במצאן (26 באוקטובר 928) היו מהומות קשות בבגדאד, ובמרכזן הפגנתם של אנשי קצ'ר אבן הַפִּירָה (הוא מקומו של ראש הגולה) שבאו לבגדאד ומנעו את פתיחת החנויות; אליהם הצטרפו המונים מבני בגדאד שעשו שמות במחסן המצרכים המרכזי ובכמה ממושרדי השלטון. היה זה לקראת סוף ח'ליפותו של אלמַקְתָּדֵר, ואי-השקט נמשך ללא הפוגה. המהומות התחזקו בעיקר סמוך לנפילתו, בשנת 319 (היא 931; אלמַקְתָּדֵר נרצח ב-31 באוקטובר 932). הח'ליפות היתה נתונה באותו זמן בלחץ קשה מפאת ההתקפות של הקרמטים, בעוד השליט אינו מסוגל, מפאת אופיו ואישיותו, לעמוד בפרץ, ואדרבה, תורם היה להגברת התווה ובוהו. למצב זה נוספו גם מגפות קשות, ובייחוד באותה שנה, 931, כאשר מרוב חללים היו קוברים את המתים בקבר אחים להמונים. גם השנים 329, 330 (אוקטובר 940 - ספטמבר 942, סוף ימיו של סעדיה גאון) היו שנים של מגפות וגם של בצורת ורעב - עד כדי אכילת פגרים.

במקום שבו שרירא גאון ציין בקיצור רב שסעדיה הסתכסך עם דוד בן זכאי, היה נתן הבבלי נדיב יותר, ותרם לנו תיאור מפורט למדי של הסיבה למחלוקת ושל מהלכה. המחלוקת פרצה לדבריו עקב סכסוך סביב ירושה גדולה, בתים ('חצרות') וכספים רבים. הירשים, המסוכסכים בינם לבין עצמם, מוכנים היו להפריש עשרה אחוזים מן הירושה לראש הגולה תמורת מאמציו כדי 'להסיר התלונות מעליהם ולהוציא לאור משפטם'. אם נדון לפי הסכום הנקוב אצל נתן, 700 דינר שקיבל ראש הגולה, היה זה רכוש ששווי 7,000 דינר (סכום המקביל מבחינת כושר הקנייה שלו אז לארבעה-חמישה מיליון דולר בערך בימינו). דוד בן זכאי פסק אפוא מה שפסק, וביקש מהירשים שילכו אל ראשי הישיבות כדי שהללו יוסיפו את 'הקיום' שלהם על גבי הניירות שהכילו את פסיקתו. נראה שכך היה המנהג הבבלי, שדרושה היתה חתימתם של ראשי הישיבות על גבי הפסיקות של ראש הגולה (או של בית-דינו); אפשר שמנהג זה חל בעיקר על פסיקות שבהן מדובר היה ברכוש רב, ואפשר שהיתה בוה גם סגולה נגד עינם הפקוחה של השלטונות, שהיו ערים במיוחד לגבי מקרים של ירושות שאצל בני החסות. סעדיה שלח את הירשים שילכו תחילה אל כהן צדק, גאון פומבדיתא, וזה הוסיף את חתימתו; ואילו כשחזרו אל סעדיה סירב זה לחתום, ורק לאחר שהפצירו בו והשביעוהו, הסכים לפרט את סיבות הסירוב. כאן בא תיאור מוחשי למדי של הלחץ שהפעיל דוד בן זכאי על סעדיה בשלחו אליו את יהודה בנו כמה פעמים כדי לשדלו

לחתום; יהודה אף איים על הגאון וכמעט הכהו ('הרים ידו ברב סעדיה'), עד שאנשי לווייתו של הגאון נאלצו להשליכו החוצה. מכאן ואילך תואם הסיפור את הנאמר באיגרת שרירא גאון; היו נידויים הדדיים, ראש הגולה מינה את יוסף בן יעקב (הוא בר סטיא) במקום סעדיה בסורא, וגם סעדיה מינה ראש גולה את אחי דוד, יאשיהו (ונתן מוסיף את שמו הערבי של זה: חסן).

בתשובות הגאונים שהדפיס הרכבי השתמרה פסיקה של ראש הגולה, דוד בן זכאי, בדבר סכסוך בין יורשים, שיש בה כדי ללמד על טיב המסמכים הקשורים בפרוץ המחלוקת, ועל טיב הקיום שאותו ביקש ראש הגולה לקבל מסעדיה. 'באבא דמתיבתא' של 'מתא מחסיה', הוא בית־הדין 'דמרנו ורבנו סעדיה', נתבקש לאשר ('לקיים') 'פסיק דינא דאיתפסיק בבאבא דמרותא דוד ראש גלותא', שהגיע 'חיס ומלפף', כלומר תפור על חלקיו (כנראה: הרף שבו עיקר העניין וחתומות העדים, תפור יחד עם הרף שבו הקיום של ראש הגולה ובית־דינו) ומגולגל. עניינו של פסק־הדין: הנפטר, בהבור בן נאטר, מכר לחסן בן בריכאן שלישי של בית, ואילו היורשים מבקשים אותו לעצמם, כי לא היה בידי תַּסֵּן שטר־מכר. ראש הגולה פסק לטובת חסן, מפני שהלה הביא עדים שאמנם שילם לבהבוד 50 דינר תמורת אותו חלק מן הבית. במקרה זה, שבוודאי קדם למחלוקת, הוסיף סעדיה את קיומו ואף פירט את הטעמים: (א) כיון דיכלין למיכתב כל אימת דניחא להון (היכא דקנו מיניה); (ב) דאיתברר דחסן דגן בר בריכאן דיר בה בהדא דרתא; (ג) דבדקו להו בית דינא דנשיא ולא אישתכח דאית ליה לבהבוד דרתא בבגדאד לבד מהא דדיר בה חסן בר בריכאן.

בנוסף על מה שכתב שרירא גאון באיגרתו ועל מה שסיפר נתן הבבלי לבני קַיְרואן, אנתנו מוצאים דברים אותנטיים של בעלי המחלוקת ועל אודותם, בקטעי 'ספר הגלוי' של סעדיה. מתברר ממנו, שסעדיה נאלץ היה להיאבק לא רק בדוד בן זכאי, אלא בשלישייה, אשר שני חבריה האחרים היו אהרן הכהן בן יוסף, הוא כֶּלֶף בן סרגאדו, וכהן צדק, גאון פומבדיא. על היריבות בין סעדיה ובין כֶּלֶף אמר דברים אחדים גם נתן הבבלי:

והיה בבבל אדם חשוב אחד ושמו כלב (כֶּלֶב) - צורה עברית לשם הערבי כֶּלֶף; וראה מה שכתבתי על השם כֶּלֶף לעיל, עמ' 109) עוזר לראש הגלות והיה בעל ממון ונתן מממונו ס' אלף וזו כדי להסיר את רב סעדיה ממקומו. ולא היה יכול מפני שהיו עם רב סעדיה בני נטירא וכל עשירי בבל. ונתקנא כלב זה ברב סעדיה מפני שהיה כלב זה בעל לשון ואדם גדול בחכמה וכל שאלות שישאל היה משיב עליהם טעם א' ושנים. אבל רב סעדיה מוסיף עליו עשר ידות. והיה מתקנא בו בדבר זה.

ואמנם אנחנו מוצאים את כָּלֶךְ בן סָרְגָאדוּ ובעלי־בריתו מיוצגים היטב ב'ספר הגלוי'. ראינו שְׁכָלֶךְ היה חתנו של בֶּשֶׁר בן אהרן בן עמרם, על כן טבעי הוא, שבמחלוקת עצומה זו תמכו בני אהרן בשלישייה הנזכרת, בעוד בני נטירא הם התומכים בסעדיה. חלקה של פומבדיתא, כלומר כהן צדק ובני לווייתו, במחלוקת, נזכר לראשונה בספר הגלוי: '... ויהי כאשר ראה ידוד (הוא כינוי של זולול לדוד בן זכאי) והזובים אשר על השמאלית...' (השמאלית, פומבדיתא, כנגד הימנית, שהיא סורא). את ההתקפה העיקרית על כָּלֶךְ אנחנו מוצאים בקטע מספר הגלוי שפרסם שטרן: כל מה שהוא יודע מן התורה הן עשר נוסחאות מספרי השטרות (יִקְתָּב אלונת־איִק), שעליהן הזדמן לו לחזור הרבה פעמים. דבר שכזה לא ייתכן אצל המוסלמים, שיחשבו על אדם פלוני שהוא בקי בהלכה וראוי לפסוק, אם כל מה שהוא יודע הם נסחים של שטרות; ואילו כָּלֶךְ אינו יודע לא מקרא, לא משנה, לא תלמוד, לא 'נִטָר' (שטרן מפרש: מחקר, אך נראה לי שכוונתו הלכות משפט, או פסיקה), לא 'אֲדָב' (ספרות יפה, כדעת שטרן), אלא רק 'בתריה' (שטרן: 'אינו מובן'; ונראה לי שהוא מלשון בתר בארמית, כלומר כתבים מאוחרים, או תנייניים); ידיעותיו מעטות מפני שלא הקדיש את ימי נעוריו ללימוד אלא לאכילה ולשתייה; יש לו הכנסה של שמונים דינר בכל שנה מכספים שנועדו לפומבדיתא (ראינו לעיל שהיה לו מעמד חשוב בישיבה, מימי מבשר גאון; ובלשון סעדיה: 'מן אלאנבאר ... רשואת', כלומר דמי רשות מפומבדיתא, ולא כתרגום שטרן: 'מאל־אנבאר - עיר על נהר פרת... שוחד'); והוא קורא לו בכינוי המלבב: 'גיח מגמת (מלשון גמא), כלב מאית' (כלב מת). עוד הוא מוסיף שְׁכָלֶךְ שמח על המחלוקת שבין ראש הגולה ובין סעדיה, כי לולא היו בית ישראל הרבניים (שטרן מתרגם אלרבונין: חכמי הישיבה) עסוקים במחלוקת זו היו קמים נגדו, נגד כָּלֶךְ; יתר על כן, הודות למחלוקת זקוק ראש הגולה כל הזמן לסיועו של כָּלֶךְ. ועוד הוא נקרא שם 'בן דאפני אלמותי' (בן קוברי המתים, השמצה חמורה ביותר כלפי מי שהוא כוהן).

תפלים לא פחות מזה הם דברי כָּלֶךְ (כנראה) שרשם במחברתו, דברים של מחלוקת נגד סעדיה. מן העובדות שהבאתי לעיל, הוא מאשר לנו, שסעדיה ביקש למנות את 'אחי הנשיא' 'ויקראהו נשיא', זאת אומרת, פרשת מינויו של יאשיהו אחי דוד. באותה הזדמנות חילל את השבת, כאשר הלך עם חֶסֶן אחי ראש הגולה אל ביתו של פלוני מְבַאֲרֶכ, בעוד רוב יהודי בגדאד רואים זאת. נזכר פלוני אפרים בר סטיא (אולי אחיו של יוסף בן יעקב שאותו מינה דוד בן זכאי גאון סורא במקום סעדיה, כפי שציינתי לעיל על־פי איגרת שירא גאון), שאותו מינה כָּלֶךְ בן סָרְגָאדוּ דייין בְּמוֹצֵל - אבל לא התברר מה טעם אזכורו, עם ציון העובדה שכינו אותו (סעדיה?) 'פני עכבר'. עוד נזכרים אלסבאך (מתוך מתכות?) שאותו מינה כָּלֶךְ דייין בֶּאֱהוּא, ועוד מספר אנשים,

על שמותיהם ועל כינוייהם. אחר כך בא דבר מינויו של 'יוסף' (בן יעקב, הוא בר סטיא) גאון בן גאונים נכד המשרתים הכהנים' (בנו של יעקב הכהן בן נטרונאי, ואחיו של יום טוב [הכהן] האורג; בספר הקבלה, בטעות: יוסף בר רב יעקב בר רב מרדכי). להלן הוא מביא את דבר החרם שהכריז דוד בן זכאי על סעדיה ב'כנסיות הגדולות אשר בבגדאד', בעוד שני 'ראשי הישיבות והדיינים (?) יושבים לפניו'. שם הציג ראש הגולה כתב עדות מארץ־ישראל שלפיו סעדיה הוא בן למשפחת גרים, דבר שהיו עליו - הוא טוען - עדויות נוספות ממכתבים שקיבלו סוחרים בגדאדיים בתשובה על שאלותיהם; הוא אשם במותם של אנשים מישראל כאשר הכריז על תענית ציבור להפסיק את המגפה (והבאתי לעיל את דבר המגפה כפי שנוכרה במקור ערבי); הוא הטיח האשמות שווא ב'כהן צדק ראש אלמתיבה'; הוא נקרא כאן: 'סעיד אלפיומי'; 'שלח מדנים ביני ובין חסן אחי' - אומר דוד בן זכאי בכתב החרם; הוא 'נבל בן בלי. שם ואבותיו ראוי היה להשותם עם כלבי הצאן'.

נקל לשער באיזו מידה אפפה מחלוקת סוערת זו את חיי הציבור היהודי בבגדאד וגם בשאר קהילות בבל ופרס ושאר ארצות שהיו בהן קהילות של בבליים. בעוד שבתחילה היה סעדיה קשור עם אנשי פומבדיתא, ובעיקר - כפי שראינו - דווקא עם סיעת כהן צדק, בעל־בריתו של דוד בן זכאי, ובתוכה הלא היה אז גם כלף בן סרגאדו - נמצא אותו עכשיו במלחמה עזה נגד שלושת האישים האלה. עשירי בגדאד לא כולם היו לצד סעדיה, ונראה שתומכיו העיקריים היו, כאמור, בני נטירא, ובייחוד סהל. ראינו לעיל מה היה סופו של בית נטירא, והוא רציחתו של סהל בן נטירא, ב־938, בעוד שבני אהרן ממשיכים לפעול וגם להצליח. לא מן הנמנע שהנסיגה הגדולה, או אולי אפילו ההיעלמות הגמורה, של בני נטירא, היא שהחלישה את מעמדו של סעדיה גאון לעומת ראש הגולה, וזירזה את השגת הפשרה בינו ובין יריביו.²² נתן הבבלי מציין, שהמחלוקת נמשכה שבע שנים; לדבריו היא פרצה שנתיים

22 ראה אגש"ג, עמ' 116-118. ראה שם את הגרסה האחרת: 'יום טוב כהנא בר מר רב יעקב, אע"ג דאורג הוה', המטעימה אפוא את האופי החרגי של מינוי זה. בגרסה הטובה: הפיומי, ואילו ב'נוסח הספרדי': הפיתומי. נתן הבבלי: נויב', ב, עמ' 80-82. ראה את תאריך פטירתו ב־9, כ"ו באייר א'רנ"ג לשטרות, ונאמר שם שנתמנה גאון סורא 14 שנה פחות ארבעה ימים לפני כן. התאריך מתקבל באופן ברור משני כתב־היד שב־9, ולא כדעת J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931, p. 67, n. 12 הנ"ל (מאמרו בתרביץ, לעיל, הערה 12), עמ' 161. איגרת סעדיה: ראה 8, א, שורות 15 ואילך; ג, שורות 1 ואילך. 'בית רבינו', מונח שאינו ברור, וראה דיון על נושא זה אצל מאן: טקסטים (לעיל, בהערה זו), א, עמ' 69-70. מאן מטעים את העובדה, שסעדיה אינו מזכיר את

ראש הגולה, אלא רק את עשירי בגדאד; אמנם אפשר שהשפעתו של דוד בן זכאי בחוגי השלטון נפלה או מהשפעתם של אלה; אבל סביר גם לשער, שאינו מוכיר את ראש הגולה מפני שכבר בשלב זה היו היחסים ביניהם קרירים, אף-על-פי שדוד בן זכאי הוא שמינה את סעדיה גאון סורא. וראה עוד מאן, במאמר הנ"ל, עמ' 157 ואילך. ואצלו שם (עמ' 167–168), פירושים (שלא תמיד הם סבירים) לכינויים שבספרות הפולמוס. ראה את האגרת 'השנייה' אצל ד' רוול, 'אגרת רב סעדיה גאון', דביר, א (תרפ"ג), עמ' 180 ואילך, ואת דברי אפשטיין באותו כרך, עמ' 189. 'אנחנו יושבים בבגדאד מלמדים את העם', ראה TS 13 J 31.7.4 שהדפיס J. Mann, 'Responsa' etc., *JQR*, NS, IX (1918/9), pp. 148 ff. וראה הנ"ל, סקסטים (לעיל, בהערה זו), א, עמ' 73; שם הוא שיער שהכותב הוא סעדיה גאון. האגרת שהדפיס רוול היא מתוך כ"י שקנה נ' סלושץ במרוקו, ושנכתב בשגביה (היא Segovia) שבספרד, בשנת ה' קצ"ח (1438). וראה עוד י"נ אפשטיין, 'ביקורת גנוי קדם ב', דביר, ב (תרפ"ד), עמ' 325–326. והשווה J. Mann, 'Gaonic Studies', *HUC Jubilee Volume*, pp. 225 ff. ראה את קטע הפתיחה של אגרת ראש הגולה: 10, ואת השקפתו של אברמסון (לעיל, הערה 19), עמ' 22–23. ראה חמוזה האצפהאני (לעיל, הערה 4), עמ' 132–135. על המגפות והרעב: אבן תלרי ברדי (לעיל, הערה 2), לשנים 319, 329, 330. והשווה גם Heilman (לעיל, הערה 4), עמ' 20 ואילך. ראה את עניין ביתו של בִּהְבוּד, תה"ג הרכבי (לעיל, הערה 2), עמ' 276–277 (סי' תקנח) וראה את הערותיו שם, עמ' 389. השם בִּהְבוּד' (כך הוא נכתב במקורות הערביים) הוא נדיר. שמו של מנהיג הוֹנְגִּים במרד שלהם (לקראת סוף המאה התשיעית) היה בִּהְבוּד' בן עֶבֶד אֶלְהָאב, ראה טברי (לעיל, הערה 4), במפתח. אבן אלג'ווי (לעיל, הערה 9), ה, עמ' 69. הוא שם פרסי, ונראה שהוא מקביל לשם העברי המצוי במקורות התקופה, טוב (אני אסיר תודה לפרופ' שאול שקד על הסבריו בנוגע לשם בִּהְבוּד'). הרכבי סבר שבִּהְבוּד בן נאטר הוא אולי מבני נטירא, כי נאטר = נטירא. אמנם כן, אבל אז צריכים היינו לשער שבִּהְבוּד הוא שמו של סֶהֶל, או של יצחק, שהלא אלה שמותיהם של בני נטירא, איש הכספים המפורסם. ויש לשים לב שפסק'הדין הוא לרעתם של יורשי אותו בִּהְבוּד בן נאטר. אם כי אפשר לטעון שסעדיה לא היה נושא פנים אפילו לתומכיו העיקריים, בני נטירא. ידוד, הזבובים, וכו', ראה אצל B. Chapira, 'Fragments inédits', etc., *REJ*, LXVIII (1914), pp. 9 ff. הרכבי, זכרון, ה (לעיל, הערה 17), עמ' קעז; וראה אצל הרכבי שם, עמ' קמד, את רשימת הכינויים המוזלים שניסח סעדיה; ש"מ שטרן, 'קטע חדש...', מלילה, ה (תשט"ו) עמ' 144. ההתקפה על כֶּלֶף: אצל שטרן שם, עמ' 141–144, ותרגומו, עמ' 137–138. ראה דברים ממחברת כֶּלֶף בן סרגאדו, כפי שנשתמרו בהעתקה של אחד הקראים, אצל הרכבי, שם, עמ' רכה ואילך, וראה את המבוא ואת ההערות של המהדיר. בר סטיא אצל הראב"ד: סה"ק, עמ' 42 וראה: M. Auerbach, 'Der Streit', etc., *Festschrift Wohlgemuth*, Frankfurt 1928, p. 6, n. 12a וראה לוין, אג"ג עמ' 118, הערות א, ב; הרכבי (שם, עמ' רכה, הערה ט), המציין

לאחר שנעשה סעדיה גאון סורא, וסיומה היה, אם כן, ב־937; היה זה ביום תענית אסתר, כלומר ב־17 בפברואר. סמוך לסיומה התרחש אירוע סוער, והוא, שאנשי ראש הגולה (כך משתמע מן הנוסח המשובש) הכו אדם שהיה לו דין עם משהו; כל חטאו היה כי בעוד שיריבו 'ברר לו ראש גלות', ביקש זה מסעדיה גאון שיהיה נציגו בדין, שהיה - כך משתמע - בדרך של בוררות. העילה בוודאי היתה, שהאיש העז להפר את החרם. האלימות עוררה סערה גדולה בקהל היהודים בבגדאד (היה הדבר קשה עליהם

שיוסף בן יעקב היה האח הצעיר של יום טוב כהנא (האורג'), שנתמנה גאון סורא לפני סעדיה. האב, יעקב גאון בן נטרוניא, נקרא כהן ב־10, שורה 3. א' מארכס 'שלש תשובות' וכו', גנזי קדם, ג [תרפ"ה], עמ' 57, מייחס ליוסף בן יעקב שלוש תשובות, מכ"י ENA 1765 (הדפיס שם שש, שתיים שלמות וארבע מקוטעות). הראשונה שבהן היא חלק מתשובה הנמצאת בקובץ גאוני מזרח ומערב, ברלין (מהדורת צילום), תשי"ט, ס' קעב; מדובר שם במעשה שהיה בשנת א'ר"ף לשטרות, היא 969: אב שולל מאת בנו שישית ממקרקעין שהיה בדעתו לצוות לו, בפסטאט. 23 שנה אחר כך, בשנת 992, טוען האח הצעיר שאחיו הגדול השתלט על שישית זו. וראה הערת המהדיר (מילר, שם, דף מב ע"א, הערה א), המתלבט, שמא התשובה היא של יוסף הספרדי (אבן אביתור) או - עליפי ההיגיון - של חנוך בן משה. וראה דעתו של ש' אסף, 'ביקורת גנזי קדם ג', קרית ספר, ב (תרפ"ה/תרפ"ו), עמ' 183, הסבור שאולי הראשונה באותן תשובות היא של יוסף בן יעקב ואילו השאר הן של יוסף אבן אביתור (ונדמה שהוא מתעלם ממילר, הראשון שהעלה את אפשרות השייכות ליוסף בן אביתור). אשר לאפרים בן שטיא, הנזכר בכתב הפולמוס, אולי אחיו של יוסף בן יעקב, הוא נזכר בכ"י פירקוביץ', ב, מס' 1679, שממנו מביא מאן, טקסטים (לעיל, בהערה זו), עמ' 478: 'אפרים אלדין (=הדיין)... ראס אלכל' (ראש כלה). ומעניין שאהרן (כלף) הכהן בן יוסף מינה אותו דיין במוצ'ל בימים שלפני היותו גאון פומבדיא, דבר המצביע על מעמדו בישיבה כבר בימי גאונותו של כהן צדק. כתב הפולמוס של כלף נגד סעדיה היה בידי א' פירקוביץ', שהעתיק אותו ונכדו תרגם אותו לעברית ושלה אותו אל אברהם גייגר. ידיעה ראשונה עליו הדפיס ש"י פיין, 'לתולדות רבינו סעדיה גאון', הכרמל, א (מרחשון) תרל"ב, עמ' 62 ואילך; הדפיס אותו A. Geiger, 'David ben Sakkai gegen Saadias', *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, X (1872), pp. 172 ff. השווה גם: Rivkin (לעיל, הערה 19), עמ' 394, הערה 2: שורש המחלוקת היה בהפרת השבועה שנשבע רס"ג לראש הגולה, כאמור בכתב החרם של ראש הגולה על סעדיה. שם, עמ' 397, הוא מצביע על חוסר ההגינות של סעדיה, ששלח את פסק-הדין של ראש הגולה תחילה אל כהן צדק ורק אחר כך הסתייג ותקף את שניהם. נוסח החרם נמצא אצל הרכבי, ספר הגלוי (לעיל, בהערה זו), עמ' רלג-רלד. חרם זה שהכריז דוד בן זכאי וזמנו לפני 933, כי הוא מזכיר בו את יאשיהו בן זכאי, וזה נפטר שלוש שנים אחרי שסעדיה מינה אותו ראש גולה, כלומר ב־933. ראה אצל נויב', ב, עמ' 81.

עד מאד', כי הסדר המקובל היה, שהן ראש הגולה והן ראשי הישיבות אינם מסיגים איש את גבול זולתו; נימוק זה שמביא נתן אינו נשמע סביר במקרה זה, וכאמור הפרת החרם היא שהיתה מקור ההתפרצות. מכל מקום, האלימות היא שגרמה לקהל בגדאד שתקצר רוחו מן המחלוקת, והחליטו להפעיל לחץ על הנציג של המשפחה העשירה והמיוחסת ביותר בבבל, היא משפחת בני אהרן, ודרשו מבשר בן אהרן שישים קץ למחלוקת. אף כי נתן אינו אומר זאת בפירוש, ברור לנו שהלחץ היה על הצד של ראש הגולה, כי הלא בני אהרן (ובהם חתנם, כלף בן סרגאדו) שייכים היו באופן ברור לסיעתו של זה. על כן מובנת לשון פנייתם של אנשי בגדאד בתבעם להסיר את המחלוקת, 'שאינה תלויה אלא בחתנך כלב בן שרגאדו'. כשר ארגן אפוא בביתו אספה של 'גדולי הדור' יחד עם ראש הגולה, ואלו הניעו את ראש הגולה להשלים עם סעדיה. נתן מתאר בהמשך את מהלך הטקס של עשיית השלום, שהיה מלווה נשיות וחיבוקים, ואינו שוכח לציין את הסעודה המשותפת שנערכה – לאחר ש'הטילו גורלות' – בביתו של ראש הגולה, כי 'נפל הגורל על ראש גלות שילך רב סעדיה אצלו וכן עשה'.

המחלוקת בוודאי הכתה גלים ברחבי העולם היהודי דאז, ולא נעלמה מידיעתם ואפילו ממעורבותם של המוסלמים. אלמסעויד, שהיה בן-הזמן ההוא, מציין שסעיד בן יעקוב (כך קרא לו בטעות, במקום בן יוסף) 'היו לו פרשיות בעראק עם ראש הגולה דאוד בן נפי, (שהיה) מצאצאי דאוד (דויד המלך) והיה נתון במחלוקת נגדו, וזאת בימי חליפותו של אלמקתדר. ובגלל אלה השניים נוצרו סיעות אצל היהודים. והדבר נידון במועצה (מג'לס) של הוויזר עלי בן עיסא ועוד וזירים שהיו עמו, וקאצים ואנשי רוח (אָהל אלעלם), לברר את (הפרשה) שביניהם'.

אצל הראב"ד נמצאים הפרטים שאצל נתן הבבלי ובאיגרת שרירא גאון; אבל אפשר שהיה לפניו המקור הערבי של נתן הבבלי; נראה שעל-פיו הוא קורא לבנו של ראש הגולה זכאי בן דויד, במקום יהודה בן דויד. ואפשר שמשם הוא ידע לתאר את המפגש של זה עם סעדיה באופן אחר: (בן רה"ג אמר לסעדיה:) 'אם לא תקיימהו אכה את ראשך במנעל. מיד ועפו בני הישיבה כלם וקמו כלם כאיש אחד והכו את בן הנשיא במנעליהם הרבה והלך לאביו מבוזה ונכלם. והתחזק אביו במלכות ובכת גדולה מן הקהל, ורב סעדיה בכת אחרת מן הקהל... ואחר כך נתחזק דוד ונתלה במלכות והסיר את (יאשיהו) אחיו ובקש להרוג את רב סעדיה', וכו'. נראה שבסיפור נתן הבבלי אמנם היו פרטים נוספים שכאלה ואילו המתרגם לעברית השמיטם. מתקבלת על הדעת הסברה שמעמדו של דוד בן זכאי אצל השלטון התחזק, לאחר שבני נטירא תומכי סעדיה נעלמו מן הוירה; ואולי גם עקב חילופי השלטון (מות אלמקתדר ב-932) החמיר מצבו של סעדיה גאון, והוא נאלץ להשלים עם ראש הגולה.

יוסף בן יעקב בר סטיא המשיך, כאמור, להיות גאון בסורא יחד עם סעדיה, והיה זה כנראה חלק מן ההסכם, ובדבר זה מתאים האמור אצל שרירא גאון עם האמור אצל נתן הבבלי, המציין שיוסף בן יעקב מעתה י"שב בביתו, ואעפ"כ החוק (כלומר התשלום הקבוע) שהיה לוקח כשהיה ראש הישיבה לא מנעוהו ממנו אלא היו שולחין אותו לביתו. יוסף בן יעקב הוא שנשאר גאון בסורא אחרי מות סעדיה, ואילו ישיבת סורא הידרדרה כאמור; מלשנו של שרירא גאון באיגרתו משתמע שהיה לו סכסוך עם אהרן הכהן (הוא כַּלֶּף) בעת שזה היה גאון בפומבדיתא (943-960), ומשתמע עוד שאהרן הכהן הוא שגרם לסגירתה של סורא. יוסף בן יעקב נאלץ לפרוש מסורא (או מבגדאד) והלך וישב בפצרה עד יום מותו. מכאן העלו חוקרים אחדים סברה, כאילו ייסד ישיבה בפצרה, ואולם דבר זה אין לו שום אחיזה ממשית במקורות.²³

ד. אהרן הכהן גאון בן יוסף והמחלוקות בישיבת פומבדיתא
עוד בטרם שככה המחלוקת שבין סעדיה גאון ובין דוד בן זכאי (שהיו מעורבים בה, כפי שראינו, שניים מאישיה המרכזיים של פומבדיתא, דהיינו הגאון כהן צדק, וְכַלֶּף בן סרגאדו, הוא אהרן הכהן בן יוסף) בפברואר 937, נפטר כהן צדק, בשנת א'רמ"ו לשטרות, היא 935 (או לפי נוסח אחר של איגרת שרירא גאון, שנה מאוחר יותר, ב'936; ונראה שהראשון הוא הנכון). אחריו שימשו בגאונות צמח בן פפנאי (935-937) וחנניה (אבי שרירא גאון) בן יהודה (937-943). במות חנניה היו שני מועמדים לגאונות פומבדיתא; הראשון שבהם אב־בית־הדין של פומבדיתא, עמרם בן מישוי ראש כלה (גרסה אחרת: מנשה, אלא שהנכונה היא מישוי, הוא משה, כי היא

23 ראה נתן הבבלי אצל נויב', ב, עמ' 81-83. מסעודי (לעיל, הערה 7), עמ' 113. הראב"ד, סה"ק, עמ' 41. המוטיב של הכאה בנעל נמצא גם בסיפור הערבי־יהודי על בוסתנאי, ראה גיל (לעיל, הערה 14), עמ' 66, 69; הערה 72; ראה בסה"ק, בחלק האנגלי, את הערות המהדיר, ג' כהן, וראה שם בעמ' 130 רשימה ביבליוגרפית של מחקרים קודמים על המחלוקת הזאת. סברתו של כהן בעניין יהודה־זכאי היא ההפך מסברתי: לדעתו, היה לפני הראב"ד מקור נוסף שלא היה ידוע לנתן הבבלי. (צמד השמות יהודה־זכאי הוא רגיל באותה תקופה ויש לנו דוגמאות נוספות לזאת). הישיבה שקמה כביכול בבצרה, ראה מאן (מאמרו בתרביץ, לעיל, הערה 12), עמ' 170-171, ושם (בהערה 74) מראי מקום נוספים. ראה גם פליישר, 'תעודות ספרותיות לתולדות הגאונות בארץ־ישראל', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 375-376 והערה 4, המציין את הרמה הגבוהה של הלשון העברית בכתובה הפולמוסית של סעדיה גאון בכתבי המחלוקות הנסקרות כאן.

הקשה יותר, בהיות השם מישוי נדיר, והוא הצורה הפרסית [כנראה: מישויה] של מי ששמו משה. הוא היה אחי אמו של שרירא גאון, כלומר גיסו של הגאון הנפטר, חנניה. השם בן משוי (כך) נשתמר בקטע פתיחה של מכתב מאת שרירא גאון אל אפרים בן צדקה, סבו (מצד האם) של סְהֶלָאן בן אברהם, מנהיג הבבליים בפססאט; כמעט ודאי הוא שאפשר להשלים באותו קטע את השם החסר, עמרם. הוא נקרא שם 'נכד יצחק' (הוא יצחק צדוק) ראש הישיבה שלגולה. המועמד האחר היה אהרן הכהן בן יוסף. ניכר שהיתה מחלוקת קשה בישיבת פומבדיתא על עניין זה. איננו יודעים אם ראש הגולה דוד בן זכאי עדיין היה חי באותו זמן. שרירא גאון קימץ מאוד בדבריו; כפי שכבר ציינתי למעלה, הוא הסתפק בציון העובדה שאהרן הכהן בן יוסף לא היה מחכמי הישיבה אלא בא משורות הסוחרים ('לאו מן בני רבנן נינהו אלא מן תגארי') ומבשר גאון הוא שפינה לו מקום של כבוד בישיבה, 'בדארא רבה', וניכר שכוונתו שמינה אותו אלוף, ראש כלה. והוא מוסיף: 'ולא הוה ראוי לגאונות'. להלן הוא מתאר את ניצחונו של אהרן הכהן בן יוסף על עמרם בן מישוי: הוא קפץ עליו (על מקום הגאון, כלומר, על המשרה), משום שהיה 'עז מאד; ודחיל מיניה מרב עמרם אב'; עמרם השלים עם המפלה: 'אול לקמיה'. יש לציין שהיו עליות ומורדות ביחסים שבין משפחת שרירא גאון ובין אהרן הכהן. סעדיה גאון מזכיר ב'ספר הגלוי' שלו, בין האישים שהוא מתקיף, השייכים לסיעתם של דוד בן זכאי ושל כִּלְף בן סְרָגָדוּ, גם אדם בשם חנניה, שאותו הוא מכנה אנניה (כנראה מלשון אבלות, אנינות), וכבר ציין הרכבי, שהכוונה כנראה לחנניה אבי שרירא (ונראה דבריו, ואין הסתייגותו של מאן בנקודה זו סבירה). במלים אחרות, נראה שחנניה אבי שרירא היה אז מן התומכים בגאון פומבדיתא, כהן צדק, וגם בדוד בן זכאי ובכִּלְף בן סְרָגָדוּ, במאבקם נגד סעדיה. ונראה שגם אחרי מחלוקת זו על הגאונות, משנעשה אהרן הכהן גאון פומבדיתא, השלים עמו שרירא, ויעידו דבריו של האיי בנו, באחת התשובות שלו: '... וזכורים אנו כמה שבתות שהיינו אצל רב אהרן גאון ז"ל, שהיינו מתפללין בביתו...'. הדברים מתייחסים לתקופה שבין 943-960, והאיי אז צעיר לימים ובוודאי כלל ב'היינו' את אביו, שרירא גאון. אפשר לשער אפוא שבפשרה שבה הסתיימה אותה מחלוקת נכלל גם התנאי שיהיה שרירא יורש בבוא היום את מקום דודו אחי אמו, ויהיה אב־בית־הדין של פומבדיתא אחריו. וכך אומר שרירא גאון באיגרתו: '... והוינא בההוא עידאנא (בעת פטירתו של אהרן הכהן בן יוסף) אב־בית־דין ולא קבילנא גאונות עד דשכיב' (מרב נחמיה); כלומר, לדבריו המשיך להיות אב־בית־דין גם בימי נחמיה גאון. ובאחד ממכתביו הוא מזכיר לאחד מנאמני פומבדיתא במצרים, את הימים הטובים 'כשהיה מ"ר אהרן גאון קיים' והיו 'נדבות של בני מערב וכל ארץ אפריקיה והחומשים (רבים) של חֲמָשׁ מובלות על ידך'.

כנגד השלום והשלווה שהשתררו בפומבדיתא בין עמרם בן מישוי ובן אחותו שרירא ובין הגאון החדש, אהרן הכהן, קמה שם סיעה שגילתה יריבות עזה לגאון, ובמרקזה נחמיה, בנו של כהן צדק. דבר זה נאמר בפירוש באיגרת שרירא גאון: 'ובתר כמה (שנין? - נשמט במקור) פליג עליה (על אהרן הכהן) מרב נחמיה בר מרב כהן צדק'. שרירא מוסיף שאותה מחלוקת פרצה למרות שבתחילה השלים נחמיה עם הגאון וקיבל את מרותו: 'בתר דיתיב קמיה'.

יכולים אנו לשער שאותה השלמה התחלתית היתה - לפחות במידת־מה - המשך הברית המשולשת, שהיתה בין ראש הגולה דוד בן זכאי ובין שני אישי פומבדיתא, הגאון כהן צדק (אבי נחמיה) ואהרן הכהן בן יוסף, במאבק נגד סעדיה גאון. מאידך גיסא ניכר, שהיחסים בין אהרן הכהן בן יוסף (הוא כִּלְף בן סרגאדו) ובין בית כהן צדק היו קרירים מלכתחילה, ועד מהרה חלה התרפה קיצונית, עד כדי סכסוך גלוי. נראה שלא נודעה חיבה מיוחדת לנחמיה אצל שרירא גאון, כי הוא מוסיף שידו של אהרן הכהן היתה על העליונה וזאת משום שנחמיה נותר בודד במערכה, ללא תומכים: 'ומר רב אהרן הוה עדיף מיניה ולא פרשו רבנן מן מרב אהרן'.

למעשה אנחנו יכולים להבחין כיצד נוצרו בפומבדיתא שני מחנות. האחד היה מחנהו של שרירא ומשפחתו, צאצאים של הגאון יצחק צדוק (810-812) ושל מחותניהם צאצאי הגאון פלטוי בן אביי (842-858). שרירא היה נינו של יצחק צדוק (עמרם בן מישוי, הדוד של שרירא, ואם שרירא, היו נכדיו); ואפשר שהיו מצויים בישיבה גם צאצאים של משפחת אביו של שרירא. המחנה האחר היה של נחמיה בן כהן צדק ושל חפני אחי נחמיה וקרוביהם. אהרן הכהן בן יוסף, שבא למלוך בפומבדיתא, זר היה לשני המחנות גם יחד. אף־על־פי־כן, לאחר המחלוקת הראשונית שלפני המינוי, הגיע, כפי שראינו, להסכם על דו־קיום ופשרה עם המחנה האחד, ואילו עם האחר נוצרו עד מהרה יחסים של יריבות עמוקה. היתה זו יריבות בעלת שורשים קדומים יחסית, שהלא ראינו שמבשר גאון, יריבו של כהן צדק (אבי נחמיה וחפני) הוא שהביא את אהרן הכהן לפומבדיתא, והוא שהעניק לו את מעמדו הנכבד בתוכה. יחסו השלילי של אהרן הכהן לכהן צדק ולצאצאיו אחריו משתקף גם בעובדה שלא נחמיה בן כהן צדק נתמנה אב־בית־דין אצלו, אלא תחילה עמרם בן מישוי ואחריו בן אחותו של זה, שרירא בן חנניה גאון.²⁴

24 ראה אגש"ג, עמ' 120-121. פתיחת המכתב של שרירא: 26, וראה את המבוא לתעודה זו. וראה גם הראב"ד, סה"ק, עמ' 43. אנניה - חנניה, ראה אצל שפירא (לעיל, הערה 22), עמ' 9 ואצל

הצצה אל תוך הלך-הרוח בסיעת שרירא בימי גאונותו של אהרן הכהן מתאפשרת לנו באמצעות מכתב מעניין ביותר שכתב אדם (שכבר הזכרתיו לעיל), שאת שמו איננו יודעים, אלא רק שהיה 'נכדו של טוב', באביב (מארס או אפריל) של שנת 953. הסב, טוב, היה אב-בית-דין בפומבדיתא, והיה בנו של יצחק צמח גאון בן פלטי גאון בן אביי; ואילו מצד אמו היה הכותב נינו של יצחק צדוק, גאון סורא, בן ישי; סבו של הכותב, משה, הוא מישוי, היה אחי נחשון גאון בן יצחק צדוק. מן הצד הזה היה בן דוד של שרירא, והיה צאצא של משפחות שמהן היו גאונים ואבות-בית-דין הן בפומבדיתא הן בסורא. ברור שהיה שייך לסיעתו של שרירא. מאז פרסם קאולי לראשונה את המכתב, ב-1905, הוא היה נושא לדיונים רבים. המכתב מכיל תלונות מרות על מצבם הכלכלי הקשה של בני המשפחה. כספים שנשלחו מספרד לפומבדיתא לא נתחלקו כראוי; היה מי שקיפח את משפחת הכותב; היה מי שגזל את הכספים; הם לא קיבלו כפי שהיה מגיע להם וגם מה שקיבלו ניתן להם רק לאחר התערבותו של שלמה ראש הגולה (הוא שלמה בן יאשיהו בן זכאי; אביו יאשיהו היה, כזכור, בעל-בריתו של

הרכבי (לעיל, הערה 17), עמ' קסו, וראה שם, עמ' קמד; מאן (מאמרו בתרכיץ, לעיל, הערה 12), עמ' 166; ראה את תשובת האיי גאון בספר האשכול (לאברהם בן יצחק מנרבונא), הלבשרטט תרכ"ח, עמ' 5. ראה את מכתב שרירא, 20, שורה 10. ראו לציין ששרירא גאון אינו קורא באיגרתו לאהרן הכהן בן יוסף אלא בשמו הזה העברי, ולא כַלֶּף בן סַגְדָּאדו. השם סַגְדָּאדו (נכתב גם סַגְדָּאדו וגם סַגְדָּאדו), לא היה מן השמות הרווחים באותה תקופה. הרכבי, אצל גרץ (שפ"ר), ג, עמ' 291, הערה פב, ציין שיש לבטא סַגְדָּאדו. אולי יש קשר בינו ובין סַגְדָּאדו הארמי שבתלמוד הירושלמי, שבת פ"ח ה"ו, יא ע"ב, ושם דומה שמשמעותו: ה'שן' שבמנעולים (ראה במראי המקום שלהלן). נראה אולי יותר לייחס אותו לסרגד הסורי (ראה במילונים הסוריים, ובייחוד אצל C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928), הקשור במלאכת הכתיבה. ייתכן שמשמעותו באותם ימים היתה: סופר. ראה עוד לעניין זה: F. Perles, 'Nachlese zum neuhebräischen und aramäischen Wörterbuch', *Festschrift A. Schwarz*, Berlin 1917, p. 303, שביקש למצוא לו מקור יווני; אך ש' קרויס 'Nachträgliche Bemerkungen', באותו ספר יובל, עמ' 575, שלל אפשרות זו. מלטר (לעיל, הערה 18; הוא מסתמך משום מה על קרויס, עמ' 428), סבר שפירושו כמו סַגְל, עניין של ציור קווים ישרים. והציע שיש לבטא סַגְדָּאדו, דבר שאין לו אחיזה בשום מקור. וראה עוד על הצורות השונות של השם במקורות: M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902, p. 71, n. 34, הערה 7. השווה על היריבויות שבפומבדיתא: Mann, *HUC Jub. Vol.*, pp. 174 f. (לעיל, הערה 22); אנש"ג, עמ' 121, הערות א, ג; שם, עמ' 132.

סעדיה גאון במאבק נגד ראש הגולה, אחיו דוד בן זכאי). המכתב נשלח לספרד, אולי אל חסדאי אבן שפרוט, והכותב מזכיר את המרות שהיתה לאבותיו של הכותב על קהילותיה, בייחוד במינוי דינים. נמצאים במכתב דברי שבח מופלגים לבני אהרן – ככל הנראה נכדיו של איש הכספים אהרן בן עמרם – הם אהרן ומשה בני אברהם בן אהרן. בניגוד לדעתם של חוקרים אחדים, איני סבור שאותו 'גזלן' שעליו מתלונן הכותב אמנם היה הגאון אהרן הכהן, שהלא הוא היה גיסם של בני אהרן אלה, הזכורים אצלו לטוב, והכותב אינו מגלה לנו מי הגזלן, או הגזלנים. יותר מזה מגלה המכתב, שקיים מצב של התפרקות בישיבה, וניכר שסיעתו של הכותב מקיימת קשרים עצמאיים עם אנשי ספרד. יש לשער שפעילות דומה ניהלו גם בני סיעתו של נחמיה בן כהן צדק, ואין זה מן הנמנע שהם הם מי שהכותב מאשימם בגזל הכספים; כי, כפי שיתברר להלן, הכריז נחמיה עצמו גאון כמה שנים לפני מותו של אהרן הכהן. ועוד יש לשים לב שהכותב עובר מלשון רבים ללשון יחיד ואפשר שכתב שלא על דעת הסיעה אלא על דעתו הוא ולמען עצמו.

בהמשך אנחנו מוצאים דברים שכתב נחמיה בן כהן צדק, ובהם משתקפת המחלוקת שלו ושל סיעתו עם אהרן הכהן בכל חריפותה בצורה של תלונה שלאחר המעשה, כי הדברים נכתבו בדרך כלל לאחר מותו של אהרן הכהן (נפטר באוגוסט 960). יוצא מכלל זה מכתב אחד לפסטאט בעוד הגאון חי, שנשתמר ממנו רק חלקו הראשון. מתברר ממנו, שנחמיה הוכרו גאון בעת המחלוקת, כי כך הוא קורא לעצמו בראש המכתב: 'נחמיה הכהן ראש הישיבה שלגולה'; אחיו חפני נושא בתואר אב-בית-דין (בעוד שלפי איגרת רב שרירא גאון שימש הוא, שרירא, במשרה זו): '... שלום... ממנו ומן אב בית דין אחינו, בן גאון אבינו'; עוד הוא מזכיר את טוב בנו: 'ומן טוב בחורנו'; וכן את בני חפני: שמואל, יצחק, חיים. ובהמשך הוא מזכיר במפורש לגנאי את יריבו, אהרן הכהן: 'כלף בן סרגאדו הרע, אשר רעותיו מפורסמים וכחשו וכזבו מגולה לכל, ולא די שגזל לעצמו נדבה שהיא באה לחכמים; ויותר מזה, כי הוא אוכל קדשי היתומים והעניים'; להלן חסרות מלים בגיליון, אבל היתה שם תלונה על אהרן הכהן שהוא פונה 'אל השלטונים, ועם הבחורים עזי הפנים שהוא מאכילם לחם כדי לנבוח לפננו'; הבחורים עזי הפנים הם, כמעט בלי ספק, שרירא וסיעתו, כי כך קורא להם נחמיה גם במכתבו הבא. תביעתו של נחמיה שאהרן הכהן ימסור לו כספים שבאו מפסטאט העלתה חרם: 'ותבענוהו ולא יכלו להוציאם מידו'; גם פסקי-הדין שלו אינם נראים כלל לכותב: 'ולא די זאת אלא שהוא מטה משפטים ולוקח...'. (שוחד?).

לאחר מותו של אהרן הכהן בן יוסף נראה שהושגה בתחילה פשרה, וסיעת שרירא הסכימה שיהיה נחמיה הגאון. ואולם עד מהרה התלקחה המחלוקת, ונחמיה תוקף במכתביו הן את הגאון שנפטר, הן את שרירא ואת הקרובים אליו, בני סיעתו.

בנובמבר 962 הוא כותב אל קהל הבבליים בפסטאט; הנמענים נדרשים להמשיך לשלוח את 'הנדבות והפסיקות והחומשים כאשר עשו אבותיכם זכ' לב' מקדם וגם כעשותכם אתם בימי הנפטר'; הנפטר הוא אהרן הכהן, ונחמיה אינו קורא בשמו, אף אינו מוסיף את הברכה לנפטרים. בהמשך הוא מתפאר שכל אישי הישיבה הכירו בגאונותו הוא וקיבלו את מרותו: 'והודענוכם החידוש שהיה לנו אחרי הנפטר בחזירת כל החכמים אלינו, ושבתם לפנינו ושבועתם לנו, והשוותם בגאונותינו עם עוצם מנינם'. נראה שבני אהרן, אנשי הכספים הבגדאדיים, הלא הם אהרן ומשה בני אברהם, הכירו בגאון החדש על אף היריבות הקודמת, ונחמיה מבקש שיגבו את הפסיקות ואת החומשים וישלחום, 'ויהיה הכל על ידי בני אהרן, שמרם אל'. ואולם זעמו יוצא על הסיעה המורדת, והם תחת חרם: 'והנה שלחנו על יד יקירנו מ"ר שלמה הזקן החשוב הפקיד שלנו נט' רח' בן מ"ר עלי זכ' לב', הידוע בבן טבנאי, אגרת פתוחה אל הקהילות ועמה כתב נידוי על אודות שני הנערים, הכלבים העזים, כחשון ושבירא, הרעים התועים; עזרו על קריאתם וחזקו העם לעשות ככל הכתוב מהם'. ולהלן: 'והתרחקו מן המתעים המנודים ואל תקבלו כתבם ואל תפנו אל רהבם ואל תקראו בשמם, כי אין טובה עמם'. כחשון ושבירא, הלא הם נחשון ושרירא; אין לנו פרטים על נחשון, אבל בוודאי היה בן לאותן משפחות, שמהן יצאו אבותיו הגאונים של שרירא; אין זה מן הנמנע שהוא הוא 'נכדו של טוב', שאת מכתבו הצגתי לעיל.

'איגרת פתוחה' אל הקהילות אמנם נשלחה אל קהילות רבות, בוודאי קהילות של בבליים, וגם האיגרת שממנה הבאתי לעיל נשלחה אל קהילות נוספות, ונשתמר נוסח דומה שנשלח אל קהילת ספאקץ, אל מי שהיה בוודאי מן האישים המרכזיים בה, ניסין בן בנימין, גם כן בנובמבר 962. ועוד יש לנו קטע ממכתב בעל תוכן דומה ודרישות דומות, אל מישהו מקהל הבבליים בפסטאט, כנראה מתחילת 963. במכתב נוסף מזכיר נחמיה 'פשיטים' (ו"א מכתבים 'פתוחים', שנועדו אל הקהל) אשר שלחנו אל המדינה אשתקד', ומבקש לדעת אם נתקבלו ומה נעשה בהם.

יש להצטער שלא נשתמרו הדברים שכתב הצד שכנגד, חוץ מהדברים הקצרים והמאופקים של שרירא גאון באיגרתו, שאותם הבאתי לעיל. בשני המכתבים שכתב, האחד בסוף ימיו של אהרן הכהן, בעודו אב־בית־דין בישיבה, אל קהילות ספרד וצפון־אפריקה, והאחר אחרי פטירת הגאון, לפסטאט, מבקש שרירא תמיכה כספית. הנמען הפסטאטי שהה בנעוריו בבגדאד ולמד שם תחת אבי שרירא, חנניה גאון. שרירא מתלונן על מי שקינאו בו 'והפסידו מחייתנו'; הוא מזכיר שאהרן הכהן 'היה נותן לנו ולחכמים מעט מהרבה', כלומר היה מקצה להם חלק קטן מן הכספים המגיעים לישיבת פומבדיתא. גם שרירא כתב 'פשיטים', לפסטאט מצרים אל הקהל, בידי שליח ושמו אבו אסחק (כלומר, כנראה, אברהם) בן שרירא (שם פרסי, שְהִרְיָאֵר); ועוד אחד,

ששלח גם כן בידי אותו השליח לפסטאט, ונועד לקהל קִירואן, והוא מבקש מהנמען להעבירו לשם. הוא מקיים ישיבה בתוך ישיבה, וממשיך את מפעלם של 'גאוני ישראל' אבותינו; ואנחנו יושבים מהבקר ועד הערב שופטים... אותם ומלמדים אותם בין ביחיד ובין ברבים'. והיתה במכתב הזה (שאל פסטאט) תלונה על משהו ששולח מכתבים לפסטאט נגדו ונגד סיעתו - כך משתמע, כי הגיליון קרוע כאן, אבל נותרו המלים: '...אנחנו העשוקים אוהבין; ואילו ידענו מי המשגר ומי עשה זאת, פיזרנו על...'. אף-על-פי-כן, כפי שציין באיגרתו, לא הכריז עצמו שרירא אז גאון - כנגד גאונותו של נחמיה בן כהן צדק, ונראה שהיה מאופק בהרבה מיריבו, אשר ראינו כיצד היה מתלונן על מכתבי שרירא. עוד יש לנו שריד של מכתב של שרירא, מזמן מאוחר יותר, שבו חזר, כך משתמע, אל נושא המחלוקת: '... אחרי גאון, אבינו נוחו עדן...; ... כקרח שהצה על משה... והשביתו את שמו ואת שם הבאים מכחו...'²⁵.

סקרתי כאן סדרה של מחלוקות רבות-עצמה וחריפות, שתחילתן בסוף המאה התשיעית וסופן בחצי השני של המאה העשירית. הקדשתי לסכסוכים חריפים אלה דיון נפרד, משום שהשתמרו שרידים רבים יחסית מכתבי הפולמוס וממכתבי התלונה וההשמצה המרובים שנכתבו (ושרבים העתיקום) באותה תקופה סוערת. אבל יש לזכור

25 מכתב נכדו של טוב: 13, וראה מראי מקום במבוא לתעודה זו, וראה בייחוד ו, שורות 5 ואילך, וכן בהמשך. נחמיה - גאון בעוד אהרן הכהן חי: 14; ובהמשך: 15, 16, 17, 18. מכתבי שרירא, ראה 19, ד, שורות 20 ואילך; 20, שורות 10 ואילך. המכתב המאוחר יותר (כנראה לתימן): 28, ט, שורות 2 ואילך. את התלונות הקשות על המצוקה ועל המחסור ואבדן הנכסים שעליהם מדברים הכותבים את המכתבים האלה יש להבין על רקע המצוקה הכללית בסוף ימיו של אלמֶתִּקִי, שתחילתה בכצורת הקשה של שנת 944, והמשכה במצב של אי-שקט ומלחמות פנימיות בעת ההשתלטות ההדרגתית של בני בויה על החליפות. השווה אצל R. Busse; Levy, *A Baghdad Chronicle*, Cambridge 1929, p. 151 (לעיל, הערה 2), עמ' 23-40. וראה דיונים על המכתבים שסקרתי לעיל ועל מחלוקת נחמיה-שרירא: A. Cowley, 'Bodleian Geniza fragments', *JQR*, XVIII (1905/6), p. 399; XIX (1906/7), p. 104; S. Poznanski, 'Zu dem Sendschreiben des Nehemia Gaon', *JQR*, *ibid.*, pp. 399 ff.; J. Mann, 'Responsa', etc., *JQR*, NS, VIII (1917/8), pp. 341-347; 'הנ"ל (לעיל, הערה 22): *HUC Jub. Vol.* עמ' 230 ואילך; 'הנ"ל, 'שרטוטים חדשים לתולדות רב שרירא גאון', הצופה לחכמת ישראל, יא (תרפ"ז), עמ' 148; טקסטים (לעיל, הערה 22), א, עמ' 75 ואילך; תרביץ, ה (תרצ"ד; לעיל, הערה 12), עמ' 173 ואילך; לוין, אגש"ג, עמ' 121 ואת הערותיו שם; עמ' 132 ואילך.

שלא היתה זו תקופה סוערת מן הרגיל, אלא שלא נותרו לנו בנוגע לבבל מקורות כה רבים, לא מן התקופה שקדמה לזו שתיארתי כאן, ולא מזו שלאחריה. אין ספק שזו גם זו היו נסערת לא פחות.

רשימות ביבליוגרפיות

א. כתבי גניזה מאוסף התעודות הנוגעות לתקופת הגאונים (מוכן אצלי לדפוס)

3. TS 8 G 7, f.1
מכתבו של ראש הגולה בעניין סדרי הלוח; הדפיסו J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*², II, N.Y. 1970, pp. 41 ff.
4. TS NS 308.122
מכתב משיבת פומבידתא אל שניים מאישי קירואן; הדפיסו אברמסון, במרכוים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 16–20.
5. Dropsie 332
העתק מכתב של סעדיה בן יוסף אל שלושת בני שלמה בן עלי בן שלמה בן טבנאי; הדפיסוהו: S. Schechter, *Saadyana*, Cambridge 1903, pp. 24 ff.; ח"י בורנשטיין, 'מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר', ספר היובל לנ' סוקולוב, ורשה 1904, עמ' 81 ואילך.
6. Bodl MS Heb f 56, fs. 82–83
העתק מכתב של סעדיה בן יוסף אל תלמידיו בפסטאט; הדפיסוהו: A. Neubauer, 'Egyptian Fragments', *JQR*, IX (1896/7), pp. 37 ff.; A. Epstein, *La querelle au sujet du calendrier entre Ben Méir et les académies babyloniennes*, *REJ*, XLII (1901), pp. 201 ff.; ח"י בורנשטיין (לעיל, מס' 5), עמ' 83–85.
7. TS 6 Ja 1
העתק ממכתב סעדיה בן יוסף אל בני עלי בן טבנאי, פסטאט; הדפיסוהו: H. Hirschfeld, 'The Arabic Portion of the Cairo Geniza', *JQR*, XVI (1903/4), pp. 295 ff.; ח"י בורנשטיין, 'דברי ימי העבור האחרונים', התקופה, טז (תרפ"ב), עמ' 246 ואילך.
8. (א) כ"י אבוד שהיה ברשותו של ישראל לוי; (ב) כ"י Westminster College, Biblica; Bodl MS Heb c 13, f. 22 (ג) VI, f. 52
העתק איגרת מאת רב סעדיה גאון אל קהילות פסטאט; הדפיס את שלושת הקטעים יחדיו: ש' אברמסון (לעיל, מס' 4), עמ' 34–40.

9. (א) TS 10 G 5, f. 7r, (ב) TS NS 298.27
 שתי העתקות מתוך איגרתם של שארית ודוסא בני סעדיה גאון; את קטע א' הדפיס: J. Mann, 'The Last Geonim of Sura', *JQR*, NS, XI (1920/21), pp. 424 ff. את קטע ב' הדפיס: א' שייבר, 'נוסח שלם של קטע הגניזה על תולדות ימי סעדיה גאון', קרית ספר, מ (תשכ"ו), עמ' 571.
10. TS NS 309.10
 קטע פותח מהעתקת מכתב של ראש הגולה דוד בן זכאי; הדפיסו ש' אברמסון (לעיל, מס' 4), עמ' 24.
11. (I) כ"י שהיה ברשותו של א"א הרכבי; TS Misc 10.252 (II); (III) המשך של מס' I, על-פי הרכבי הנ"ל.
 קטע מתולדות נטירא ובניו, שסיפר נתן בן יצחק הבבלי; את I ו-III הדפיס הרכבי, 'חדשים גם ישנים', ספר היובל לא' ברלינר, פרנקפורט 1903, החלק העברי, עמ' 35-38; את II ויהה מ' בן-ששון, 'המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הבבלי', ספר הזכרון לח"ה בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 140, הערה 7.
12. TS Arabic 48.121 (II); TS Loan 48 (I)
 שני קטעים מהעתקת הסיפור של נתן בן יצחק הבבלי, מן המקור שבערבית יהודית; את קטע I הדפיס I. Friedländer, 'The Arabic Original of the Report of R. Nathan S.D. Goitein, A Hababli', *JQR*, XVII (1904/5), pp. 753 ff. קטע II נזכר אצל S.D. Goitein, *Mediterranean Society*, II, Berkeley 1971, p. 513, no. 18. את שני הקטעים, עם תוספות על-פי ENA 2591, f. 21 הדפיס מ' בן-ששון (לעיל, מס' 11), עמ' 181 ואילך.
13. Bodl MS Heb f 34, fs. 39-44r
 העתקת איגרת מאת איש פומבדיתא, מצאצאי הגאונים, אל אישיות בספרד (אולי חסדאי אבן שפרוט); הדפיסו אותה: A. Cowley, 'Bodleian Geniza Fragments', *JQR*, XVIII (1905/6), pp. 401 ff. ב"מ לוין, אגרת רב שרירא גאון (לקוטים), דפוס צילום, ירושלים תשל"ב, עמ' XXV-XXII.
14. Mosseri VIII.479
 התחלה של מכתב מאת נחמיה הכהן בן כהן צדק; הדפיס אותה: ב"מ לוין (לעיל, מס' 13), עמ' 133-134.
15. Bodl MS Heb b 12, f. 25
 מכתב מאת נחמיה הכהן, גאון פומבדיתא, כנראה אל קהל הבבליים בפסטאט; הדפיסוהו: A. Cowley, 'Bodleian Geniza Fragments', *JQR*, XIX (1906/7), pp. 105 ff. לוין (לעיל, מס' 13), עמ' XXV ואילך.
16. TS 16.6

- J. Mann, מאת נחמיה הכהן, גאון פומבדיתא, אל ניסין בן בנימין, ספאקץ; הדיפסו: *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931, pp. 78 ff. (בעמ' א, מעל לשורה 9, כתוב: בני אספאקץ; מאן לא קרא זאת).
- TS 8 J 20, f. 3. 17
- קטע ממכתב נחמיה הכהן, גאון פומבדיתא, אל מישוהו מאישי קהל הבבליים בפסטאט; הדיפסו: J. Mann, 'Responsa', etc., *JQR*, NS, VIII (1917/8), p. 347
- TS 12.851. 18
- קטע ממכתב של נחמיה הכהן, גאון פומבדיתא, אל מישוהו מן האישים של קהל הבבליים בפסטאט; הדיפסו: J. Mann (לעיל, מס' 17), עמ' 346.
- DK 184a. 19
- העתקת מכתב מאת שרירא בן חנניה בעודו אב־בית־דין בישיבת פומבדיתא אל קהילות ספרד וצפון־אפריקה; הדיפסו: מ"צ וייס, 'שרידים מהגניזה', הצופה לחכמת ישראל, י (תרפ"ו), עמ' 159 ואילך.
- TS 16.3. 20
- מכתב מאת שרירא בן חנניה בעודו אב־בית־דין בישיבת פומבדיתא אל מישוהו מאישי פסטאט; הדיפסו: מאן (לעיל, מס' 16), א, עמ' 95 ואילך.
- TS AS 146.279. 26
- קטע מפתחת מכתב של רב שרירא גאון אל אפרים בן צדוק, פסטאט.
- TS 10 J 25, f. 8 (ג); AIU VII E 23 (ב); TS 16.95 (א). 28
- העתקות מכתבים של רב שרירא גאון; את ב' הדיפס ב"מ לוין, 'אגרות גאון מבבל לארץ ימן וימאמה, גנוי קדם, ג (תרפ"ה), עמ' 19–23; את ג' הדיפס ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' רצא–רצג.
- כ"י שהיה בקמברידג' והשאיל אותו ש"ז שטר ל"י גולדציהר; נראה שאבד. 58
- מכתב מנחום בן יוסף אלברדאני, מקירואן, אל הגאון שמואל בן חפני; הדיפסו: I. Goldziher, 'Mélanges judéo-arabes', *REJ*, L (1905), pp. 183–186
- כ"י Meunier. 127
- מכתב של סוחר אל האחים התקטרים בני הדור הראשון; הדיפסו: י' בן־צבי, 'מכתב סוחר יהודי מהמאה הי"א', ציון, ג (תרצ"ח), עמ' 180–182.
- TS 12.124. 179
- מכתב מאברהם בן סמחון, פלרמו, אל יוסף בן יעקב בן צֶנְבֶּל; הדיפסו: ש"ד גויטיין, 'מסחר היהודים בים התיכון בתחילת המאה האחת עשרה', תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 59–64.
- ENA 2727, f. 41. 214
- מכתב מאֶסְמַעִיל בן יוסף בן אבי עֶקְבָּה, מפלרמו, אל יוסף בן יעקב אבן צֶנְבֶּל; הדיפסו: ש"ד

גויטיין (לעיל, מס' 179), עמ' 166-167.

242. TS 13 J 8, f. 18

מכתב מנהוראי בן נסים, פסטאט, אל בן דודו ברהון בן צאלח התארתרי.

253. TS 10 J 12, f. 26

מכתב מנהוראי בן נסים, פסטאט, אל בן דודו ברהון בן מוסא התארתרי, בוציר; הדפיסו: מ'

בן-ששון, יהודי סיציליה, 825-1068, ירושלים תשנ"א, עמ' 474-477.

587. TS 10 J 20, f. 16

מכתב מנסים בן חלפון, מתנ"ס, אל נהוראי בן נסים, פסטאט.

ב. הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן אלת'יר,

אלכאמל אבן אלת'יר, עלי בן מחמד, אלכאמל פי אלתאריח', בירות 1965.

אבן מסכויה אבן מסכויה, תג'ארב אלאמם ed. Amedroz and Margoliouth, Oxford

1920/21

אגש"ג ב"מ לוין, אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א (ד"צ: ירושלים

תשל"ב).

אוה"ג ב"מ לוין (עורך), אוצר הגאונים, חיפה תרפ"ח ואילך.

באוואן H. Bowen, *The Life and Times of 'Alī Ibn 'Īsā*, Cambridge 1928

גויטיין, חברה S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley 1967 et sqq.

גיל, א"י מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל-אביב תשמ"ג.

נויב' א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד תרמ"ח-תרנ"ג.

סה"ק אברהם אבן דאוד הלוי, ספר הקבלה, מהדורת ג' כהן, פילדלפיה תשכ"ז.

פישל W. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval*

Islam, London 1968

[עבודת המחקר לקראת חיבור זה הסתייעה בתקציב מחקר מטעם קרן הוזכרון למען תרבות יהודית].